М ПОЛІЩУК

ТІНІ МИНУЛОГО

ЛЕГЕНДИ

1919

КЛИМ ПОЛІЩУК.

ТІНІ МИНУЛОГО.

Волинські легенди.

КНИЖКА
ПЕРША

5 0 0 0
ПРИМІРНИКІВ
1 9 1 9

Друкарня „Друкарь Польський“
— В. Володимирська № 34. —

Тіні минулого.

Сірі та понурі стоять скелі на берегах старого Тетерева. Гарні вони весною, коли навколо їх зазеленіють густі чагарники. Лагідно-сумні й не веселі робляться вони на заході сонця і стають такими величними, таємничими і загадковими. Вранці, коли сходить сонце, і його перші проміння продеруться крізь зелені віти і смарагдовий туман густою наміткою здійметься від ріки і вкриє собою скелі, то, здається, що то стовпилися якісь предвічні лицарі краю, заковані в залізні лати, думають думу свою.

Любить їх простий люд і милується ними, бо згідно з прапрадівськими переказами свято вірить, що кождий волинський камінь має разом з своєю минувшиною і свою славну історію, яка є окрасою сучасного, сумного, безнадійного життя. І так склалися довгі низки гарних легенд, в яких розповідається про славну бувальщину, про щастя народу і борців його. Без легенди не могли бути і сірі Тетеревські скелі, а через те й вони мають свою власну легенду, гарну, старосвіцьку, яку склали ще прапра-

діди. Легенда ся набрала чималої популярности в закутках Волині. Тихо переказують її старі діди, наче святу книгу читають...

Виникла вона з того, що серед Тетеревських скель вершина одної скелі є іграшкою самої природи. Самий верх скелі здіймається вгору щось на аршинів 16 над самою глибокою бистриною, закінчується велетенською, начеб-то людською головою. Природа так штучно утворила своє чудо, що здається, найліпший майстер незміг-би надати такої величавости і краси. Се і є той волинський сфинкс, про якого простий люд творить казки і переказує перекази. Саму-ж скелю прозвали „Головою Чацького".

Перекажу дословно сей переказ, як мені самому траплялося чути його.

* * *

Тиха, ясна, золота осінь... Одного теплого соняшного дня, коли сонце схилялося на захід, я вийшов з міста і подався на берег Тетерева, де стояли човни. Старенький дідок, що весь час заклопотано налагоджував весла, підняв вгору голову і на мене глянули гарні сірі очі, які наче дивувалися, чого я прийшов сюди в той час, як вже вечеріло. За першим словом привітання, він запропонував мені прогулятися на човні. Вечір був гарний і я з охотою згодився.

Старенька зігнута постать дідка ще більше зігнулася над веслами, сива борода де-кілько раз цікаво поверталася в мій бік, але я, зачарований красою рідного краєвида, мовчав. Мовчав і дідок.

Непомітно минали береги з пожовклими чагарниками і враз нас з обох боків оточили скелі, на вершинах яких відбивався крівавий відблиск останього соняшного сяйва... Я захопився їх дикою красою. Дивився з цікавістю, шукаючи очима „Голови Чацького“, про яку нераз траплялося чути. Погляд мій зупинився на стрімкій скелі, верх якої нагадував собою голову сфинкса. При глибоких вечірних тінях було видно чорні очі, наче орлиний дзьоб—ніс, і вуси вниз. На верху „голови“ заріс темний мох, як густа чуприна.

— Чи не се буде, часом, голова Чацького? — спитав я.

— Так. Се вона і є,—поспішно відповів дідок.

— А може, ви, діду, знаєте що небудь про неї,—питався я.—То розповіли-б і мені?..

— Та вже-ж що знаю, а як маєте охоту слухати, так слухайте, а я розкажу що знаю сам. — Відповів він і став розповідати.

„То ще було за наших князів та польських королів. Тоді-то орда татарська часто робила свої напади на Волинь. Злий був тоді час, гірко жилося людям в ту лиху годину.—Росте все: квітки цвітуть, люде радіють, весілля справляють, гуляють, а тут і

злетять бузувіри дикі тай пустку всюди зроблять.

Плакати навіть не було кому на обгорілих головешках. Того замучать, того під ланцюгом в Крим женуть на тяжкі муки. Панам ще нічого було... Вони в замках свою оборону мали, а от простім людям не було життя. Так, ото, одного разу, один проклятущий хан кримської орди вирушив з своїм яничарством на Волинь. Йшов він, як буйна хвиля через всі українські степи, а за ним тільки чорно та сумно, все замовкло, все потемніло... Як кара Божа, дійшов він до Волинських лісів і все палив та руйнував. На полях тільки трупи валялися та чорні ворони крякали. Вночі небо червоніло від огню: села горіли, степи й ліси димилися в огні, а народ всюди кінця свого ждав.

„Ну й прийшов той хан з ордою аж до самого Житомира, який тоді ще невеликим містом був, а через те мало й оборонців мав; всього один тільки полк лейстровиків та полковник Чацький з ними. Не багато було їх, але сила віри і міць духа була велика. Тоді був день святого Михаила Хмурлива осінь замірала в стужі. Надходила зіма, а люде злякані, тікаючи в ліси та нетрі, кидали свої теплі хати. Один тільки Чацький з своїми лейстровиками відважився вступити в боротьбу з тою руйнуючую силою. Задзвонили в церквах сумно дзвони, наче на похорони, помалу сходились на молитву старці та немічні, що не змогли вийти з міста і поховатися в лісах разом

з молодими та дужими. А коли зійшло сонце, то коло Житомира з'явилися яничари. Згодом, як чорна хмара, посунулася і сама орда з ханом. Вийшов Чацький з своїми лейстровиками на певну смерть. Закричали яничари, що аж земля задріжала, як від болю тяжкого. Стали лейстровики, як камінь тверді. Забрязчали шаблі. Як бурхливі хвилі кинулись яничари, тай здивувалися дуже, як побачили перед собою таких славних лицарів. Але дужі хвилі і камінь знесуть з місця. Довго пручалися козаки, і як вже день став згасати, знем глися й вони. Мало лишилося їх, багато вже товаришів полягло, і подалася сила проти сили. Стали козаки назад відступати, а дорогу за собою вкривали трупами своїх ворогів. Отак прийшли аж на отсі скелі, на які ми зараз з таким спокійним замилуванням дивимся. І вийшов тоді Чацький і сказав: „Смерть нам, браття, неминуча! Так нехай-же вона не буде нам страшна, бо страшнійша буває неволя. Стомилися ми, а руки наші безсилі стали боронитись далі. Внизу наш рідний Тетерев, нехай-же він і приме нас на вічний спокій!... Боронили ми свій край рідний, як вірні сини його, так уміймо-ж і вмерти за його в своїй вірі!.. Хто край свій рідний кохає так, як кохаю його я, то нехай йде слідом за мною!..“ А по сих словах, скинув Чацький свою вояцьку зброю в холодні хвилі річки, а потім здійняв з голови шапку і, попрощавшись з товаришами, сміливо кинувся в Тетерев. Без

вагання кинулися за своїм ватажком і вірні товариші його. Здивувалися яничари побачивши таку річ, і зупинились, незнаючи що робити далі. Боротися не було з ким і вони спокійно стали руйнувати місто. Запалили вогнем церкви святії, і разом з димом постлався дух смерти для всього живого. Настала ніч, а в червонім огні бенкетували татари на свіжих людських трупах.

„Коли настав другий день, і як зійшло сонце, то на високій скелі татари побачили велике диво. — Верх скелі, з якої вчора кинувся Чацький з своїми побратимами, перетворився в голову загинувшого сміливою смертю ватажка. Всі яничари жахнулися сього чуда і зараз-же повернулись назад в степи.

„Згодом, як повернулись на руйновища засмучені мешканці, то знайшли собі утіху в вічній пам‘ятці, що лишив їм на вічний спомин оборониць їх. І память про славнаго прадіда перейшла з уст в уста і жиє вона аж до нашого часу. Але тепер ніхто не вміє так кохати свого рідного краю, та й самі нащадки славного Чацького сполячились давно і зробилися звичайнісенькими підпанками“...

Замовк дідок, мовчав і я. Тихий холодний вечір повільно спускався на землю. На небі висипали ясні зорі. З тихим смутком в душі я повертався до дому. Рідна легенда зачарувала мене.

1912 р., 10 січня.
м. Краснопіль, на Волині.

„Дівич-Гора“.

Дівич-Гора... Єсть така могила, що стоїть на межі Волині і Киїщини, навколо якої розгортаються чудові мальовничі краєвиди. Багато єсть на Вкраїні всяких могил, що лишилися нам в спадщину від минулого життя, багато співається в піснях про „Савур-Могилу“, та розпвідається про „Лису Гору“, але такої чудової легенди немає ні одна могила, як волинська „Дівич-Гора“.

Волинь, — се культурне огнище минулаго, батьківщина княгині Ольги, Ігоря, Констянтина Острожського.-Тут панували горді духом галицькі князі Роман і Данило.

Болючий жаль стискає серце, коли подивишся навколо, як сей край руйнується чужими і занедбується своїми. Трохи спокійнише стає на душі, коли заберешся в глушавину тихого села, яке далеке від міста і куди ще не забралася руйнуюча культура московської казарми. Там ще можна почути про те, що „колись було“, про давні діла минулого і про те, як вірить народ в силу свого духа. Слухаючи пере-

кази про старовину натхнені щирою любовою до свого рідного, мимоволі пригадуєш слова поета: „Вірте у геній народа, в силу духовну його".

* *
*

Була година жнив і стояв надзвичайно горячий день. Спека потроху вже спадала, бо сонце хилилося на зах'д. Повітря було задушливе якесь, цілі хмари дрібненьких мушок таньцювали і метушились навколо воза, а дорога була така мягка, як пухова подушка, з якої повільно підіймалася за возом руда хмара порохнечі і важко осідала на свіжі стерні, що тяглись оба-біч дороги. На сході й півночі небосхил був затьмаренний сиво-молошною млою літньої спеки. Я їхав в село К—ку, як-то кажуть, „по справах служби!." До села було ще далеченько і я дуже поспішався.

Ще з далека мою увагу звернула велика моги ла а зараз, вже під'їзжаючи до села, я побачив на ній високого білого хреста і великий гурт жінок та дівчат з серпами, а чоловіків з косами.

Я пригадав, що десь тут є Дівич-Гора і дуже зацікавився нею. Але, спитавшись свого візника, я почув одно: „Бог його святий знає... Кажуть, що то „Дівич-Гора"...

В вечері я сидів в хаті К—кого пана, який був, моїм старим знайомим. Пан і його дружина були поступові люде і охоче розмовляли зі мною про теперешні події. Між балачкою я згадав за „Дівич-

Гору“, про яку найкраще було спитатися тут. Я звернувся до господаря:

— Скажіть мені, що то за могила, що стоїть коло вашого села, з таким високим білим хрестом?

Господарь байдужним солосом сказав:

— Так собі, звичайна могила. Хіба се вас так цікавить?

— Так! Мені казав візник, що вона називаться Дівич-Гора. Вам ніщо невідомо про неї?

— Хто його знає... Єсть один переказ, що колись тут була війна... Колись тут билися Деревляне із Скитами і розбили їх так, що ті свого й ватажка збулися, так ото й єсть скитська могила, де поховано князя скитського з усим його скарбом і жінками. Отсе й усе, що я десь чув і десь читав... Легендам я не дуже-то вірю.

— Мене, властиво, цікавіть сама назва, з чого-б так вона могла повстати? — сказав я. — Думаю, що се мені хтось із старих селян найкраще розскаже, хоч-би навіт і легендарно.

— Тут є один старий дід, який „все знає“. Хочете, так я пошлю за ним? — сказала господиня. — Я вас трохи розумію, чого ви цікавитесь всим таким, як-би сказати?... Ну... Таким рідним. А зараз ще не так-то пізно, а дід, певне ще не спить, бо він тут сторожем коло церкви і цілу ніч в дзвоника дзвонить.

— Прошу дуже! — сказав я.

Ще не встигли й повечеряти, як в хату ввійшов старий, сивий, бородатий, трохи згорблений, дідусь. Ввійшовши в хату, він скинув свого соломянного капелюха і сказав:

— Добривчір! А кому тут подрібний старий дідуга?

— Та ось, діду Пархоме, наш гість хоче вас бачити. Він хоче знати, що то за Дівич-Гора біля нашого села. От розкажіть-но, як то було!—сказала господиня.

— Оце, але! — промовив Пархом, розтигуючи слова. — Незже не знайшовся такий, щоб розказав про могилу, та щей про таку могилу, про яку мала дитина все знає!...

— От-так, як бачите! Кажете, що мала дитина все знає, а я скільки вже не питаюся, але ніхто й нічого не може мені сказати так, щоб то було до ладу, — сказав я.

Дід Пархом сів на стілець, поклав капелюха на свої коліна і дивлячись кудись в просторінь, наче сам до себе, почав говорити:

„Ех, старість моя біла, розуме безпамятний!.. Важко все спам'ятати, що діди знали та розказували!.. А було багато гіркого, багато солодкого і славного, але не все дійшло до нас... Славні були часи, коли в нас були ще вільні козаки та гайдамаки. Були тоді й люди, як люди, що честю дорожили, волю шанували і добро споживали. Були сміливі

і вміли боронитися від ворогів своїх. Лізли до нас чужинці, як мухи до меду, бо кожному хотідося запанувати над нашим народом та пороскошувати на нашій землі. Ех, і боролися-ж наши прадіди, завзято боролися!.. Скільки могил одних залишилося скрізь і всюди!...

„Тоді-то, колись, як ми воруговали з Поляками, був в нас один лицар. Гей, тай чоловік-же був пристойний! Сам вродливий такий, дужий — як лев, хитрий—як лис, сміливий—як орел. Бив вин ворогів народніх так як сам хотів, але вони йому не могли нічого зробити, бо він розумний був. Любив його весь народ і гострили зуби на нього всі вороги народні і все морочили собі голову, як-би його так доконати, щоб і люди не-дуже про се знали, бо боялися помсти народньої.

„За найменьшу кривду народові, він дуже мстився ворогам. В битвах він був невблаганний доти, доки ворог не складав до його ніг зброю, а тоді лише він його минував. Добре серце він мав, бо за правду стояв, а катувати нікого не хотів. Свої люде про сього казали, що йому Бог скрізь допомогає, а вороги, розказували, що він з нечистим духом знається, а щоб його убити, то треба стріляти срібним кгудзиком, та ще й тричі освяченим. Особливо не любили його ксьонзи єзуїти, які тоді унію заводили. Ото вони казали, що хто уб‘є того лицаря, то матиме відпущення всіх гріхів...„

„Звичайна річ, що таких сміливих ворогів не було, а зрадників теж не знаходилося. Але, як кажуть, „лихо само за людьми ходить“. Сталося так, як ніхто й не сподівався... Лицар той був ще досить молодий і закохався в одну панянку—польку, яка сама хоч і славна була людина, та дарма. Пронюхали про се ксьондзи, тай стали її намовляти щоб вона їм сказала, коли він саме буде в неї, то щоб отруїла його, а за для сього дали їй маленьку пляшечку з гадюччим ядом. Довго вона не згоджувалась, але, нарешті повірила ксьонзам, що обіщали на тім світі рай, тай взялася отруїти свого коханця. Лицар-же про се нічого не знав і не відав, і одного весняного вечора він приїхав до неї. Панянка струнула його радісно, а батько та мати її були на сей раз такі приязні та ввічліві, що він навіть забув за все на світі. Вгощаючись з білих рук матері своєї панянки, він вже думав про те, що скоро зможе одружитися, а того не й думав навіть, що його жде люта смерть. Ото за вечерою, коли лицяря вгощали вином, панянка непомітно налила в його келех того яду, що ксьонзи дали. Того вечора він був надзвичайно веселий і жартовливий; багато співав і грав на кобзі; чимало розказав всяких чудних пригод з свого життя і панянка вже жалкувала за свій вчинок. Після вечері вони вийшли в сад і він говорив їй про своє кохання, не помічаючи того, що вона мовчить як мур. Коли тут він здрігнувся і побілів, бо вчув страшну болість

внутрі, десь біля серця. Біль його пройняла до самих кісток і він мимоволі скрикнув:— „Боже, що-ж це"!!!

Панянка зрозуміла все і скрикнула:

— Прости мене, як можеш простити, се я отруїла тебе! З намови ксьонза і своєї родини я стратила тебе... Тікай і рятуй себе, як тільки можеш, а за тобою піду і я. Як ти будеш вмірати, то й я теж умру з тобою!

Не гаючи часу, вони вибігли з саду і побігли через поле до Горбульовського*) знахаря, який вмів рятувати від всяких хвороб і наглих випадків. Вони все бігли і бігли, але чим далі, тим частіще він зупинявся, щоб заждати, поки трохи вгамується біль. Вже більше половини дороги вони пробігли, вже навіть було видно село Горбулів і хату старого мудрого знахаря коли лицар став падати з ніг. Він намагався йти, а вона йому допомогала і голосно гукала на поміч. Але, накінець, він упав і з тяжким стоном сказав: „Кінець всьому!.. Вміраю і сам не знаю за що... Хто-ж тепер буде моїх братів від ворогів боронити, хто зможе стати для них тим, чим був я?.. Прощай, сонце, зорі ясні, місяцю красний і мої рідні поля, духом яких я був живий!.. А ти, зраднице, кохана моя, будь... будь проклята"!..

— Не проклинай! — благала панянка — Я зро-

*) с. Горбулів, Радомиськ. повіту.

била великий гріх з намови страшної, але я люблю тебе над усе і йду туди, куди йдеш ти!..

Вона вийняла пляшечку з ядом і враз випила все, що було там і впала на його груди. Він обняв її рукою і так вони вмерли обоє в обіймах страшної муки й болю.

„Ще коли вона кликала на поміч, її почули пастухи, що пасли тут вівці, але коли вони стали йти на голос, то знайшли два теплих, почорнілих трупи в яких вони зараз-же узнали свого любого лицаря і доньку панську. Самі не знаючи, щоб се могло бути, вони зараз-же побігли сповістити матір лицаря, а також забігли в панський двір, щоб сповістити про такий страшний випадок“.

„Коли пастух сповістив бідну матір про таке велике нещастя, то та схопилася і побігла з плачем до трупа свого любого сина, а за нею слідом і все село вирушило... В панському дворі вже й бенкет був розпочався і гостів багато наїхало, бо мали святкувати свою ганебну перемогу. Коли тут приходить пастух і каже, що така-то і така сталася причина. Тоді всі пани дуже захвилювалися, батько і мати панянки з риданнями заломили руки, але ксьонз став заспокоювати, кажучи: — „То є Божа воля!.. Ви будьте вдячні Богові, що він сподобив вас такого горя, через яке стало нам всім вільно і славно жити“.

„Але нещасний батько, наче збожеволів, він стиснув кулаки і крикнув: — „Геть, гаде, з моєї ха-

ти! Геть, юдо-Христопродавче!.. Ви привикли натроюджувати брата на брата і робити підлоти, так знайте-ж, що я помщуся вам за своє горе, за гріх своєї коханої доньки і за змерть мужицького лицаря!“...

„А тоді господарь і з ним його гості поїхали в поле, де лежали обидва трупи. Мертві, кажуть, сорому не мають. — Вони лежали в міцних обіймах смерти.

„Коли пан хотів забрати свою доньку, то тоді весь народ зашумів і закричав, що сього не допустить. Ото-ж зійшлося багато людей в святній одежі. викопали глибоку-глибоку яму, зробили велику дубову труну і так їх обох в одній труні поховали на вічний спокій і на вічну славу.

„Посходились дівки із всього староцства, та й взялися за велику роботу. Сорок день носили фартухами землю і насипали могилу, заким не насипали такої могили, що навколо всю Україну було видно. О, колись то була висока могила!. Ще був тоді один майстер, який в церквах та костьолах святих майстрував з дерева та каменю. Так ото той самий майстер зробив кам‘яну фігуру, біля якої внизу була зроблена кам‘яна подоба лицаря і його зрадливої коханки, на вічний спомин нащадкам. Правда, я сам хоч і старий, але не пам‘ятаю отих кам‘яних „подоб“. Стара фігура згнила, струхлявіла і старий горбулівський канонік нову білу фігуру там поставив, що й пан теж знають... Так ото ся фігура стоїть там і до

сього часу. Ще покійний горбулівський канонік казав, що „як вийдуть літа“, то той лицар знов з‘явиться, але тільки буде називатися инакше...

— Хоч того лицаря ніхто по їмені не знає, але діла його пам‘ятні. — Так ото сей новий лицар як з‘явиться, то закінчить діло старого лицаря, що не стане панів, не буде більш ксьонзів і попів, щоб ядом обдаровували своїх вірних, а весь народ зійдеться друг з другом і спільно буде терпіти горе своє і радість свою, бо початок сьому вже зробив мужицький лицар і панська панянка.

„А на самій могилі з давних-давнин, що-весни збіраються дівки та парубки на їгрища. Тут вони „довгі лози“ водять, „черника-горобчика“ грають і купайла вбірають та на річку носять. Ви, певне, вже бачили, що там і річка недалеко?.. На Юрія святого там чоловіки з жінками гуляють, мало не до самої півночі. Гарні се їгрища і не грішні, бо стародавні .. А то була ще пісня і про самого лицаря, але я її щось не можу пригадати як слід, а через-те і вибачайте мені старому, що мушу кінчати свою казку. Одно тільки скажу ще, що ота могила зовсім не називається в нас могилою, а через-те, як ви питалися, то ніхто і не сказав нічого. В нас вона Дівич-Гора називається, бо там спочиває дівоча зрада, а дівки саму гору насипали“...

Дід Пархом скінчив свою „казку“ і, журно схиливши на груди свою сиву голову, щось думав про себе.

Потім встав і нежданно сказав: „Се я розказав не від себе, а те, що від діда свого чув, а дід від прадіда, — а той все добре знав. Тепер такі часи настають, що може то все ще й справдиться. Може ще й лицар буде, хто се може знати?.. А зараз годі мені розбалакувати тут. Піду я до своєї церкви, та подзвоню в дзвоника, щоб люди знали що варта є. На добраніч!“ — Сказав дід Пархом і помалу вийшов з хати.

Вже перед тим, як лягти до ліжка, я почув маленького дзвоника: „дінь, дінь, дон! дінь, дінь, дон!“

То дзвонив дід Пархом, щоб все село знало „що варта є“...

1914 р. 2 вересня.
м. Житомир.

Великодні дзвони.

Тиха весняна ніч злетіла на землю. Темне, глибоке, як, безодня, небо, здавалося, тремтіло в небесних огнях. Тисячі зірок мирихтіли, сиплючі своє сяйво на оновлену весною землю. Земля не спала,— не спали віти на деревах і молоде зелене листячко не зворухалось у врочистій тиші святої ночі.

Але, ось, з старенької дзвіниці, як перший птах з гнізда, вирвався звук дзвону. Тихо пролетів він між садами і, зворохнувши молоде листя, вдарився крильми в чисті, вимиті віконця хаток і полетів все далі й далі, ген аж на свіжі поля, де, єднаючись з духом землі, здіймався аж високого неба і зникав між далекими зорями. Один за другим, не поспішаючись, вилітали звуки із стародавнього дзвону, і зворухали тихий спокій святої ночі

Старий Семен, коли видряпався по східцях на дзвіницю, важко зітхнув і, здійнявши з голови шапку, перехрестився тричі на схід сонця—став благословити на діяніє. Він стояв біля вікна, дзвонив і дивився вниз на село, в якому так і заблищали свічки; спішилися

люде до церкви, щоб помолитися перед плащаницею і зробити свій дар для розпаленого перед церквою святного огнища *). І ось посунули люде до церкви і запалало перед нею огнище. Червоне полумья знялося високо вгору, затріщали старі плуги, а молодь так і за метушилася коло вогню. Не вгасав огонь, а ще більше розгорявся, а на огнище так і падали беззубі борони, —тріщало, як воскова свічка, чиєсь, ще цілком новісеньке, рало.

„Хлопці десь потягнули“, думає і Семен і в той час пригадує, що вже пора перестати дзвонити, бо ще й на Селище треба йти.

Старе вже село Чорнополе, дуже старе. Розгорнулось воно в долині під великими лісами—на північ, і визирало з своєї долини на полудень, просто на широкий степ, по якому розлігся Чорний Шлях—десь аж до самого Дніпра. Село одрізувалось від степу такою-ж стародавньою маленькою річкою Кобллєм, яка вливалася в Тетерів. Колись се була велика ріка, в глибинах якої була багато всякої риби, в її зелених лугах видимо й невидимо виводилась тьма—тьмуща диких качок, гусей, а на її берегах навіть й

*) На Волині щей досі зберігся старосвіцький звичай. В ніч перед Великоднем селяне запалюють перед церквою величезне огнище, на яке кладуть не дрова, а старе хліборобське знаряддя: плуги, борони, рала то що. Огнище палять до того часу поки не заспівають „Христос Воскресе“. Тут-же палять і всяке старе церковне майно. *Автор*.

видри були... По другий бік річки, на південь, вже в степу розляглась велика балка, яку люди називали „Гайдамацькою“, бо там, як кажуть, колись поляки гайдамаків дуже багато замордували, як вели з Уманя на Коднянську розправу. Але ще більше розповідали старі люди про „Селище“, яке було над „Гайдамацькою“ балкою коло самого Чорнопілля. Розповідали, що колись там було велике місто Широкополе, в якому було багато церков і люде жили гарно. Але як були ще татари, то блукаючи по степах, вона побачили мисто Широкополе, та й напалися якраз в самісеньку Великодну ніч, коли всї молилися в церквах і ніхто не мав змоги боронитися. Зруйнували все басурменці, розграбували добро людське, старих та вбивали молодих в тяжку неволю забрали, а багато людей зачинилося в церквах і гаряче молилися Богу, щоб врятував від муки. І в той час, як татари хотіли запалити церкви, Бог виявив своє чудо, і всі вони ввійшли глибоко в землю, де осталися і до сього часу. Багато ще людей загинуло, тікаючи в ліс, чимало запропастили себе в хвилях глибокої Кобиллі, та в її болотах. Тілько де-хто встиг щастливо перебратися на другий бік і заховатися в лісах. А татари, як побачили таке диво з церквами, злякалися і втекли назад в степи. Вранці, коли зійшло солнце, то там, де було Широкополе, одне тільки поле чорніло під головешками та попілом... Люде, що втекли з Широкополя, стали сходитись до гурту, і на другім боці

річки, серед ліса, проти колишнього міста заклали нове село і впамятку погромленого Широкополя назвали його Чорнополем, яким воно осталось й до сього часу. Ще тоді, коли перші мешканці нового Чорнополя ходили на Широкопільске селище в великодну ніч помолитися Богу за своїх рідних,— багато людей чуло, як дзвонять в землі дзвони і як звучить церковний спів... З того часу старе „Селище" для всіх чорнопільських людей стало наче святим місцем.

Семен не раз чув сі росповіді і свято вірив в них, бо знав по собі, що старі люди не правди не скажуть. Але ось він вже два роки ходив на Селище в великодну ніч, молився там до самого досвітку, але ще й ні разу не чув нічого. І зараз він задивився туди за село, де чорніли високі вали Селища і думав: „Певне я дуже грішний коли й досі, нічого не чув?.. А може то й так, людська байка"...

Коли тут Семен вгледів якійсь сині вогні на чорних валах Селища, які то згасали, то синіми рядками здіймалися в гору, якийсь час дріжали в повітрі повільно згасали. „Гроші горять"— подумав він, і швидко став злізати з дзвіниці. Вийшовши на двір, він непомітно пройшов коло роспаленого огнища, де товпились в святній одежі люде, і подався на Селище.

Заким він перейшов через греблю, та прийшов на Селище, то вже не горіли ніякі огні. Навколо було

темно, чогось сумно і страшно стало йому, наче він от-то мав провалитися крізь землю. Семен лише тільки пригадав, що то в сю ніч служиться ота таємнича підземна служба і він, став на коліна, низько припав до землі, вимовляв слова молитви. Минуло чимало часу, а він все стояв, так наче скамянілий. Коли, несподівано вчув, як здвинулась земля під ним, а вслїд за сим вчулось, як задзвонили дзвони.— А гомін тих дзвон в був такий, як шум весняної води на лотоках. Наче крига тріщала-билася чулися удари чавунних сердець об мідь і дивні звуки вривалися крізь товщу вемлі, і чув їх, здавалось, не тілько один Семен, а й вся земля і всі люди на ній.

Але, враз затихли дзвони і почув, Семен, як щось тепле острим ножем пройшло в його груди, пронизало серце і з очей покотилися горячі сльози. „Так се була не проста байка на селі, її не даремно розповідали старі люде!“—шептали його уста.

Думки його зникли. З під землі знов, тихо-тихо, як гомін весни в ранковий час, доніcся спів: „Христос Воскреснув із мертвих“... Дуже зчудовався Семен і заслухався того дивного співу, в якому, здавалося, було все—радість надії, смуток печалі... У церкві так не співають ніколи, ні молодий піп, ні старий дяк. Спів сей трохи чудний, але повний врочистої величі, чого старий Семен не чув навіть в манастирях. Згодом, коли затих спів, який, здавалося, ввірвався на одній ноті, як міцно затянута струна, він припав ли-

цем до вогкої землі, довго ще прислухався, але більше не було чутно нічого... В той час, як він вставав і думав йти в село, з гайдамацкої балки почувся важкий стогін, а вслід за сим, один за другим стали вилітати чорні птахи, які з диким галасом летіли в чорну просторінь ночі...

„Боже, що се таке?... Невже душі прадідів так заметушились? — шептав переляканий Семен, але в той час вчув другий гомін: Дзень-дзень-бов!.. Дзень-дзень-бов! —„дзвонили в селї на всюнощну. — Він, опамятавшись трохи, попрямував до села, а за ним лишилось „Селище“, чорний степ з могилами, а в переді маячіло село, як біла свічка ясна, вся в великодних огнях, світилася церква. На старенькій дзвіниці, наче поспішаючись, дзвони видзвонювали радісну великодну пісню. Йдучі в село, Семен думав: „Всім старім і молодім розкажу про те, що чув і що бачив. Може се вже й смерть моя недалечко ходить за мною; не даремно-ж два роки ходив і не чув нічого, а се не тільки дзвони і спів чув, а бачив ще й те, чого ще ніхто не бачив. Певне се вже прадіди кличуть до себе“.

До самого ранку палали коло церкви великодні огні, тремтючим світлом горіли свічки, горіло огнище, складене з старих борін та плугів, які принесли в „Божий дар Великодню“ честі гостодарі, а Семен радісно й задумливо дзвонив у всі дзвони...

Вдень на цвинтарі коло церкви, як зібралось на гулянку майже все село, старі й молоді, Семен став розповідати старім дідам про те, як він в ночі ходив на Селище, і сподобився вчути, як прадіди свій Великдень справляли, казав, що чув дзвонів і бачив, як роєм вилітали з гайдамацької балки чорні птахи, і з стоном людини зникали в степах. Діди слухали се без всякого здивовання, як саму звичайну казку, що іще чули малими в колисці. Трохи тілько чудно їм було, що Семен ще й чорних птахів бачив, чого ще нікому ніколи не траплялося. А що торкається великодного набожества прадідів, так кожний з них був певний, що для сього треба було поститися ще з п'ятниці, і в великодну ніч піти на Селище, де можна було вчути все-все..

Правда, для сього треба було бути хоч трохи праведним, але хто-ж з них міг сам себе зарахувати в число грішних?..—Чого тут такого дивного сталося,—казали старі люди,—Семен вже старий, весь вік прожив честно та праведно, а ось вже в церкві вісімнайцять літ сторожом служить, пости соблюдає, про Бога помятає, так і почув на старости літ.

—Не кажіть сього,—заперечували більш цікаві до чудес баби,—се ще мало дзвонів слухати, але чи бачив хто до сих пір, щоб душеньки гайдамацькі

вилітали як птахи. Чи хто чув, як вони стогнуть, певне і до сього часу важко зносити ті панські кривди?

— Так, так, добрі люде, як душі мучеників виходять з могил, то щось не добре настане в світі. А гайдамаки се-ж все одно що й мученики.— Відповідали діди поважно, не поспішаючись, наче діставали десь з далекої схованки ту старуху й невідому їстину, яку так довго шукають всі на землі...

Семен від такої розради мало-що не заплакав. Встав від старих і подався на леваду, де гуляла молодь. На все село лунала пісня:

„По уз наше сельце везяно деревце,
Дерево клин—дерево дрібне зелененьке...
А з того деревця церковцю будують"—

На леваді бренів веселий гомін жарту та сміху.— Скільки радости й надї чулося в йому! З надією, що тут його краще вислухають, підійшов до молоді і привітався:

— Христос Воскрес!

— Воїстину Воскрес!—відповіли гуртом.

— Гуляєте собі?..

— Гуляєм діду, гуляєм... От погуляйте і ви з нами... Може в довгі лози підете, га?—Допитувались весело дівки. Усміхались самі так привітно; від сонця нового, від парубочих жартів личенька їх, як маків цвіт червоніли, а губки так і всміхались, так і складались в усьмішку.

— Ні, гуляйте вже самі собі, бо я вже старий і не здатний до ваших гулянок. Ось краще я скажу вам, що я сеї ночі на Селищу чув великодну одправу.

— Хіба ви, діду, на Селищу були, і там не злякались нічого?—цікаво запитала весела Оришка.

— Авжеж що був, а лякатись немає чого в великодну ніч.—казав Семен і помалу розповідав про все, почавши ще з того, як він вчора задовонив на діяніє, як бачив з дзвіниці, як на Селищу гроші синім полумям горіли і як він пішов на Селище, де був в саму північ і чув як дзвонили в землі дзвони та співали „Христос Воскреснув"... А потім, каже, як заметушились над гайдамацькою балкою гайдамацькі душі, як застогнали важко-важко, то тоді лиш моторошно стало. Його раз у раз перебивали запитаннями: І се справді так було? „І се все самі ви чули?... Семен мусів божитися, що розповідає „чисту правду":

„А хрест-же святий! Присяйбогу, що так! На що-ж мені старому брехати? Я чесний старий чоловік, а що сам на свої вуха чув, те й вам кажу"... Коли він скінчив оповідати, то парубок Олекса, якого рахували за розумніщого в селі, сказав: „Так, се дуже гарна казка, але не всім вона сниться"... І слідом за сим знов залунала пісня:

„Ой горобчику, та горобчику,
Скажи мені усю правдочку,
Кому воля, кому неволя

А дівонькам уся воленька—
За хусточку та в барвіночок,
За чобітки тай у таночок"...

І заплилися білі дівочі руки з мозолястими, міцними парубочими і всї разом стали весело гуляти в „довгі лози"... Як приголомшений стояв Семен сам один, бо, як видно, не таке цікаве було його оповідання. Глянув як веселилася молодь, всміхнувся чогось сам до себе і почимчукував помалесеньку до дому.

* * *

Вечером, коли заходило сонце, сидючи на призьбі коло хати, Семен зібрав коло себе гурток дітей, оповідав їм свою пригоду. Діти уважно слухали, як-то прадіди свій Великдень справляли, про що гомоніли дзвони в землі, як стогнали та метушились над степом гайдамацькі души... Слухали, а самі так і горнулись від страху і цікавости до дідуся, а той теж радий, що було кому слухати, розповідав гаряче. Закінчуючи, він сказав: „А те, що я бачив гайдамацькі души, то певне смерть моя скоро прийде за мною... Треба буде лаштуватися в дорогу"...

— Діду, чого-ж се вам вмірати, ось як я виросту, так теж гайдамакою стану, — наївно промовило мале хлоп'я.

— Ні, моя дитинко, то вже як Бозя дасть, а зараз йдіть та лягайте краще собі спати, — сказав Семен, і випровадивши дітей, остався самотою. Довго ще сидів він, схиливши на груди голову, і прислу-

хався до співу на селі. А пісні з вулиці єдналися з тим, що було в його грудях.—Слухаючи тих пісень, він закрив очі, і йому снилася великодна одправа, спів і дзвони і якийсь гомін...

„Перейди місяцю, перейди м'сяцю,
Тай на нашу юлицю;
На наші юлиці. на наші юлиці
Тай всі хлопці молодці“—

Громом розкочувались по селі. Дзвеніли ср'бними дзв'ночками дівочі голоси, як бубни гули парубки, а на ставу, десь у вербах, кричали до непритомности свої пісні жаби, і, здавалось, все на землі движало і гуло.

А Семен сидів на призьбі, низенько-низенько похилившись спав і чогось усьміхався.

1914 р., 20 березоля.
м. Житомир.

„Там, де козаки сплять“...

„Ой, чого ти почерніло
Зеленеє поле?
—Почорніло я од крови
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка,
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили“...
Т. Шевченко.

Осінній день згасав... По мірі того, як ховалося сонце, вся західна частина неба покривалася червоно-крівавою заслоною. Мої груди з приємністю вдихали вечірню прохолоду пустельних полів. Вузенька доріжка крутилась то сюди, то туди, а колеса простого селянського воза раз у раз грюкотіли об кремінря: в дубенщині його багато розсипано по полях... Ліворуч від дороги розташувалось велике село, на краю якого виднілася невеличка трьох-банна церква. На зелених маківках церкви блищали широко-лапчасті, старосвіцькі хрести.

Мій візник, дядько Трохим, озирнувся на церкву, скинув шапку і поважно перехрестився. — Оце,

як бачите, село Острів, а ото старосвіцька церква,— як розказують старі люде, то в ній колись перед битвою козаки молились.

Я мовчки подумав, що цікаво було-б оглянути її, сього стародавнього свідка нашої крівавої слави, але запинятися не було коли, ми швидко минаємо село. Мало по малу перед нами почала розгортатися широка площа Берестецького поля, де тридцать тисяч славних вояків було загублено лихою долею. Глянеш,—тільки мріє навкруги, широко та просторно; є де й для півмиліонного війська розгулятися, не то що для тридцати тисяч.

— Скоро буде Пляшева, де колись козаки потопилися, а ондечки і могили козацькі: Журалиха далі, а Манастирщина ближче! — промовив дядько Трохим і, вимахнувши батогом, потягнув ним по спині своєї сухореброї шкапини.

— Скільканадцять років тому, — говорив Трохим,—як ще сюди не ходили люде, то тут часами, в темні осінні ночі, блищали якійсь огники.

— Що-ж то були за огники? — питаюсь я зацікавлено.

— Не знаю... тай як нам простим людям все те знати?... Темні ми... А от старі люде розказують, що то козаки броду шукають, бо, бачте, вони випадково тоді загинули, але війни ще не скінчили і зовсім не скорилися...

Замовк візник і тим ще більш трівожив мою цікавість. Скоро перед нами показався жовтолистий березовий гайок, за який зайшло сонце.

-- Ото гай,—Волиця називається. Перед війною там манахи були своє господарство завели, а зараз там нічого немає, тільки один млин зостався.

— А гарний гайок, над самою річкою; млинтеж нічого собі!—згодився я.

— Гарний млин, а тільки він не людський якийсь. Кажуть люде, що в ньому нечистий порядкує що-ночі, а через те ніхто його з наших людей не хотів в оренду брати. Тільки один жид і нечистого не побоявся; взяв в оренду ще перед війною, тай до цього часу господарює тут і зиск добрий має,—сказав Трохим якось жалібно.

На серці моїм стало важко; чогось соромно було за ту безпросвітну темряву, яка ще й до сього часу міцно держить в руках наші обірвані села.

Проїхали коло глибоких канав, які колись були викопані місцевими селянами для осушки берестецького поля і деревляним містком через Пляшеву в'їхали в урочище козацьких могил. Просто перед нами, на рівній площі, праворуч від дороги, видно було широку могилу, на якій щось черніло в вечірній пітьми. Оддалік могил маячіли булинки, побілені крейдою і покриті бляхою. На однім будинку видно

було невеличку маківку з хрестом, де, як я взнав пізнийше, була домова церква.

*

* *

Вже добре звечоріло. В віконце чернечої трапезної, куди я зайшов, десь здалека блимав червоний огник ночліжанів; поблискували з неба зірочки. На дворі стало яснійшати, починав сходити місяць. Я взяв в руки капелюха і вийшов на манастирське подвір‘я.

Блідний місяць задумливо плив по небу. Дивлячись на нього, мені чогось самі собою нагадались кобзарські слова:

. . . . . . і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти. Вічний без краю!...“

Еге-ж, вічний,—думалось мені,—може бути, що колись він так само мелянхолійно світив і байдуже дивився на козацьке біле тіло, замучене, порубане та понівечене, як то зараз дивиться на мене, блукаючого подорожнього.

Я пішов на могилу, де стоїть церква пам‘ятник, звідти було видно, як в гаю ясним полум‘ям па-

лало огнище ночліжанів. Мені так побажалося побувати там, в крузі простого люду, і погомоніти з ними, тим більше, що могили козацькі я міг провідати другого дня.

Чим ближче я наближався до гаю, тим яснійше палало огнище, коло якого маячіли чорні постаті людей, а десь близько пирхали кони, чувся гомін.

— Добрий вечір!—привітався я.

— Добрий вечір! — загуло у відповідь.

Я глянув на гурт ночліжанів, який складався з літніх селян, парубків і підлітків. Серед гурту, коло огнища, на пеньочку сидів старий дідусь в кожусі і шапці і щось оповідав. Молодші з гурту принесли мені великого пенька, а дідок промовив до мене: „сідайте, чоловіче добрий!“

— Спасибі... Про що се ви оповідаєте, дідусю?—спитавсь я.

— Ет, отак собі, то про се, то про те, балакаємо потихеньку. Все про гіркі наші вжитки приходиться говорити. Мало тепер казок гарних, а старосвіцькі забуваються; найцікавійші казки складає само наше життя, що Бог-зна хто навіть схоче колись йняти вири їм! От ви, як видно по вас, навчені, всяку всячину напевне знаєте?

— Дещо знаю, а багато чого й не знаю,— промовив я.

— А чи ви чули що небудь про козацькі могили? Чи не говорять там про те, що вернеться

козаччина? Бо в нас тепер так всі говорять про те, що не дарма козаки Сроду шукали так довго.

— Та всяково кажуть... — промовив я, зацікавлений розмовою діда.

— Гай-гай! — став казати дідок. — Ото, як була отсе війна, та як поприходили австріяки сюди, так серед них багато було таких, що про козацькі могили знають і по нашому, по простому також говорять. Чимало їх сюди приходило і багато чого вони розказували про те, як були гетьмани, козаки, гайдамаки і як москалі Україну сплюндрували. Нам зараз однаково битись з нуждою без кавалочка хліба, але щоб так були козаки наші, то може-б і земельку панську мужики забрали. Що-ж тут говорити довго, як біда така, що аж навкулачки б'ється. Треба жити так, щоб було добре мужикові, а пан теж нехай собі буде паном, а тільки щоб з мужика не наживався...

Дідок говорив, а молодші затаївши духа, слуслухали його. Місяць підбився високо, було холоднувато, ледве що шелестів вітер пожовклим листям; хлопчики принесли сухого хмизку і підвеселили огонь. Мою увагу звернув малий хлопчина, що весь час вертівся коло мене, наміряючись щось сказати.

— А що ти, хлопчику, не змерз? — спитався я його.

— Ні, не змерз. Може вам треба кремінчиків

з нашого поля, так я зараз пошукаю, гарних, славних! — підступив до мене хлопчик.

— Добре, кажу, ти гарний хлопчик, коли пошукаєш, то я тобі подякую, а ті кремінчики завезу собі до дому.

— І розкажете там, де ви були і хто їх вам дав?—наївно спиталося хлоп'я.

— Еге-ж, — відповів я, — скажу їм, що був там, де козаки сплять...

— А хіба вони сплять, а не вмерли? — заговорило хлоп'я, але дідок перебив дитячу балачку і заговорив сам:

— Воно виходить так, що вони ще не вмерли. Можливо, що вони ще прокинуться колись, коли їх душі будуть жити серед нас. Але чи буде воно так, то Господь його святий відає — знає? Тільки от пригадую старі оті козацькі огники, які самому нераз траплялося бачити в отсих полях. Одного разу, так бачив не тільки що огники, а й самих козаків, які блукали над Пляшевою. Було се давненько, літ двадцять тому назад. Якось, пам'ятаю добре, на самісенького Петра, я погнав коні пастися сюди, а сам простелив свиту, ліг лежу собі і на зорі дивлюсь. Спати чогось не хотілося, а лежати було так добре. Лежав я так, тай думаючи про всяку всячину, пригадав за козаків — кості яких тоді виорювалися плугами і так валялися на полі — чогось аж страшно стало. Повернувся на бік, щоб заснути, тай

побачив, що скрізь на полі миготять якісь огники; безліч їх засвітилося навколо мене, як зірок на небі. Лежу я боком на свиті, а сам навіть не знаю, чи се сниться мені так, чи може навспражки видиться. Приглядаюся краще і бачу, що ті огники то з'являються, то згасають. І як тільки який огник має згаснути, то там мигне висока тінь людини... Я тоді пригадав стару казку про берестецьку битву, що, як переказують, була як раз на Петра і Павла, коли Хмельницький та Богун покинули своє військо і подалися на Україну, а під Берестечком остався один тільки полковник Джеджалій, який мав одступити слідом за гетьманським військом. Поляки нічого про се не знали, але коли через Пляшеву було зроблено мости і прокладено гатки, які зробили з возів та иньшого таборового добра, та як стали переходити, то просте військо з селян збунтовалося і захотіло переходити разом з козаками. Здійнявся великий гармидер і, забувши обережність, всі разом кинулись на ті хисткі мости і гатки, які не змогли витримати такої великої ваги і стали провалюватися. Поляки, почувши, що козаки одступають, насунули звідусіль і стали наступати, гонити просто в Пляшеву та в її багнища. Козаки, які ще не встигли відступити, взялися за зброю і в той час, як охочекомонці топилися в багнищах, вони уперто змагалися з ворогом аж до самої ночі. Як настала ніч, то поляки перестали стріляти і стало тихо. Де не-де чувся в болотах голос

потопаючого козака, який бився із смертю в засмоктуючих багнищах. В козацькім таборі було мертво і страшно; мало зосталося таких, щоб могли боронитися; більшість говорила про те, що треба вдатися на милость польського панства і скоритися, а меньшість, серед якої було тридцать запорожців, сказали: „Хто в нечистивого просить милости, той сам нечистивець, і він не вартий носити доброго козацького імення. Краще вмерти так, як вже вмерла більшість“. Одже, більша частина вибрала від себе посланця і послала його в польський табор, а меншість оглядала свою зброю і готувалася до чесної смерти. О півночі вернувся посланець: в нього були обрізані вуха і вирвано нігті на лівій руці; його катували, щоб він сказав, куди подався Богун і де знаходиться Кривоніс. Але він нічого не міг сказати, а через те його пустили в табор переказати що поляки не будуть милувати голодранних бунтовщиків, а вивішають всіх, до одного, як собак!“ Запорожці тільки головами похитали: „А хіба-ж ми не казали, що так воно буде?! Треба було посилати такого дурня, щоб він там вух позбувся!“

А як почало сходити сонце, то поляки знов розпочали наступання. Знов заревли гармати і небо вкрилося димом. Польські улани і гусари посунули тісною лавою на потрощений, безсилий, безладний, козацький табор і зачали його нищити. Ті, що вчора ще надіялися на милость переможців, боронячи своє життя,

зараз уперто змагалися. Чимало полягло червоних польських конфедераток, але тяжко прийшлося й козакам, — з тридцяти тисяч, залишилося всього декілька сот чоловіка, які ще не здавалися. Насилу що дотягли до полудня, а після полудня всі згинули. Змагалися де-не-де розрізнені гуртки козаків, які бажали чесно вмерти. Один такий гурток козаків, серед яких був сам Джеджалій, уперто змагався до самої ночі. Як потемніло, то вони знайшли човен і намагались перепливти через Пляшеву, щоб попробувати щастя, переїхати. Але в той час, коли вони, шукаючи броду, тихесенько пробіралися між очеретами, одному казакові заманулося закурити люльку. Коли він став кресати огонь, то се помітили польскі вартови і кинулись до козаків. Де-які поляки були так розлютовані, що просто стали кидатися в воду, щоб добратися до човна. Як на лихо, там було не глибоко, а дно річки було піскувате. Втікати було пізно вже, а через те козаки зчепилися з поляками на шаблях. Довго і уперто змагалися козаки, але всі вони полягли славною смертю борців за волю України. Останній козак, якого убили поляки, був полковник Джеджалій. Смертельно ранений в груди, падаючи в воду, він крикнув: „Боже, зроби так, щоб сі мизерні люде, які вміли зраджувати, які не мали розуму в боротьбі, мали належну покуту за горе України, яку вони довели до провалля. Хай вічно вони шукають того броду для неї, який я знав!“ „Вмер останній борець

і запанували польські пани на Волині, бо Хмельницький не дуже-то дбав про волиняків... А потім і всю Україну Москві продав.“

В той час хлопчина приніс багато всяких кремінчиків, з яких я собі вибрав штук з п‘ять щонайкращих і, подякувавши хлопчикові, став збіратися до хати. Попращавшись з ночліжанами, я міцно стиснув руку старого дідка, немаючи иньшої змоги висловити йому подяку за стародавній переказ.

*

* *

Вночі чогось не спалося мені. Все вставали перед очима якісь привиди минулого, а коли я дивився в маленьке віконце чернечої келії, де я спав, то мені ввижалися маленькі огники і тоді згадувались слова діда: „козаки броду шукають“...

Я тільки що заснув, як задзвонив дзвоник і розбудив мене. Я встав і пішов оглянути церкву — памятник на козацьких могилах. Хрест на могилі Журавлисі, наче привид страшний, стояв з розкинутими на два боки руками — перехрестям. Стояв і думав щось вічне... Мені здавалося, що душі страдників — лицарів незримими тінями вітають вгорі над землею, і голосять разом з холодними осінніми вітрами...

...Од‘їзжаючи від козацьких могил, я думав сам собі, що се є найсвятійше місце цілої Волині, коли не всієї України. Але, разом з тим, було боляче, що

тут сидять московські манахи і впорядковують своє господавствечко, розраховуючи на добрий пожиток, який може бути від козацької усипальниці. Одно тільки що тішило мене, не та любов простого люду, яка жиє в споминах рідного минулого. Тільки та любов кріпка, як криця, і не переможна, коли вона йде від чистого народнього серця.—Так думалось мені.

Дядько Трохим байдуже, як і вчора, поганяв свої коненята, а я сидів і з думками та гадкими все далі од'їзжав від того місця—„де козаки сплять"...

1911-р., 10 вересня.
М-ко Краснопіль, на Волині.

Казка руін.

На півночі Рівенщини, серед густих та темних лісів, заховалося невеличке село Любомирівка. Стоїть воно на високому беризі річки Горині, неначе заблудилося серед нетрів да пущів волинського Полісся. Починалося воно з темного соснового бору, и тяглося до старого паньского саду, з-за дерев якого сумно визирали, вкриті зеленим мохом кам'яні руїни,—пам'ятка колишніх пишних палаців польского магната.

По другий бік Горині рясним килимом розгорталися поля, а там без кінця і краю шумів чорний, темний ліс... Широкою волею, дивною красою і тихим спокоєм віяло з темних лісів де, як здавалося, все жило вільним життям надмірної любови, де на все живе лягли ознаки непереможної первісної правди.

Великий, старий, занедбаний панський сад над Горинью, з пишними алеями, столітніми дубами та велетенськими каштанами сумно гомонів споминами минулого...

Чудові, рівні як свічки сосни, зелені явори, ґільчасті липи і инші старі дерева тихо прощось ґомоніли, а на садових галявах дріжали самотні берізки та молоденькі зелені ялинки.

Серед саду здіймався в гору високий насипний вал, який заріс кущами проскурини та калини. Внизу, над рікою, де кінчався сей вал була ледве помітна стежка, яка тяглася аж до старих камінних руїн серед яких, як чатовий на чатах, стояла одна стара башта. Тут-то колись був палац польского магната—власника багатьох сел на сумній Волині.

Найкращим і самим мальовничим місцем в саду була глибока прірва, що тяглась впоперек старого валу і, розділивши сад на дві половини, тяглася через поля в мовчазні ліси. Навколо прірви росли густі кущі верболозу та вільшини, а в чорній пащі прірви сумно гомонів струмок. На другім боці прірви, в кінці саду, над самою Стирью, стояв старий невеличкий костьол, в якому раз на рік ще й до сього часу відбуваеться святе набоженство. Колись через прірву до костьола був місток, але від нього залишились тільки дві кам'яних плити, які ще й досі стирчать на краях прірви між вільховими кущами. Про сю прірву серед людей Любомирівки зберігся давний переказ.

Старі люде розказують, що колись, дуже вже давно, що навіть і не спогадати самим старим ді-

Йому здавалося що пташки співають про його кохання, яким сповнені його груди і яким обновився б увесь світ і так засяла-б грішна земля, що ясні зорі зажмурилися-б від такої несподіванки... Се були тільки мрії, які при одній думці про те, куди він зібрався виїзжати, — зникали безслідно... В його уяві вставали картини: полки за полками... білі бунчуки в повітрі мають... чується бразькіт зброї, миготить золото на держалах стальових мечів та шаблюк, на яких огніє кров перемоги... Картини були страшні, але привабливи для молодого Потоцького, бо проливання крови в ті часи вважалося ділом „чести", ділом „лицарським"... Переможці, заплямовані кровю пишалися собою на бенкетах і вітали в авреолі слави.

Сонце заходило і починало вечоріти, коли він наближався до парку. На одній алеї мигнула біла сукня панни Юзефи. Потоцький стрибнув з коня, і швидкою ходою пішов їй на зустріч. Його мужня красива постать дихала силою і здоровлям.

Він заховав свої журливі думки і перед панною Юзефою стояв веселий, сяючий щастям. Вона стояла під високими каштанами. Лице її було бліде, а в очах світилася якась трівога. Було видно, що вона його довго чекала. Оглянувшись назад, вона, побачила його і так і зраділа ним.

Справді вона була чудова. Середня на зріст струнка, з чистими рисами обличчя, з пишніми

русявими косами дивними, чудовими, карими очами, один погляд яких заставляв тремтіти... То були не очі, я якась криштальна глибінь, в якій сплелися сонняшні й місяшні проміння. Чорні, як оксамит, вії були дивною оздобою для їх, а гордо підняті брови заставляли поважати її вроджену шляхетність. Підійшовши до неї, він став цілувати її ручки, а вона тихо пригорнулася до нього. Згодом спитала:

— Чого барився?... я так чекала тебе, мій любий!...

— Я спішив, моя кохана! — відмовив він, але його обличчя засмутилося. — Я прийшов попрощатися, моя мила. Чекай мене, коли я повернусь назад прославленим переможцем, таким, як були батьки мої, а тоді, моя мила, одружусь з тобою. А що я вернуся переможцем, так клянусь, що скорійше земля завалиться на сьому місці, ніж я подамся їм... Клянусь тобі, отсим чистим непорочним небом, що я вернусь до тебе переможцем.

— Коли ж се буде?... Дарма вже все, бо чула я що лють у „бидла“ дуже велика; так всі помстою і палають... Хто з вас буде переможцем: важко вгадати...

— Якже-ж так можна, моя кохана, невже ти зневірилася? Ти подивись, — сказав він вирівнюючись, — хіба я для перемоги не вродивсь?... Не забувай того, що рід Потоцьких сильний!...

— Але, коханий, ти знаєш і те, що все-таки проллється кров... В крові скупаєтесь, а потім „wiwat!" кричите... я бажала-б тільки спокою і добра...

Юзефа гірко заплакала. Він розважав її: — Так наказує король і так тереба зробити для гаразду Річі Посполитої. Скажу і я, що хоч і надіюся на себе, і на свою перемогу, але туга, як той злодій залазить у мою душу, а в серці якийсь віщун співає хлопської пісні:

,,Будуть пташки на могилі,
Калиноньку їсти,
Будут тобі з України,
Приносити вісти“...

Чув я раз, як співала сю п'сню дівчина-служка і от засіло мені в голові гострим цвяхом... і щось не забувається... Із Стирі потягло вохким туманом і стало холовнувато. Весь небосхил був рясно засіяний зорями, а над палацом, у тих'й задумі стояв срібний місяць...

,,Час нам прощатися!... Прощай і жди мене! - Мов зі сну прокинувся Потоцький.

,,Коханий! Пострівай! Невже так скоро“ ?! — З невимовним жалем сказала вона. Але він вже сидів на коні. Вклонившись низенько на прощання, він зник на дорозі, брязкаючи зброєю в пітьмі ночі.

В Юзефи потемніло в очах і тільки, як дзвін подзвіння, видзвонювало її серце:

,,Будуть тобі з України,

Приносити вісти"...

Прийшла до пам'яти і їй стало боязко на самоті. Поспішаючись, вона бігом побігла до палацу. На веранді збіралась чимала громада сусідніх панів: всі вони були при зброї, голосно розмовляли про заворушення бидла і про Хмельницького, який вирушив з-за Дніпра. Почувши се, Юзефа тяжко зітхнула: — „Прощай мій милий, не тобі перемогти гнів народу!"... Сльози виступили з її очей. Щоб сховати їх, вона тихо пройшла до свого покою і без пам'яти впала на оксамитову канапу.

Вже й літо минуло, але від нього не було ніяких звісток. Ходили страшні блукаючі чутки. Колись не те, що зараз, а якої-небудь звістки приходилось чекати цілими місяцями. З далеких сторін, не скоро приходили вісти...

Але, ось, вже після літа в золоту осінь, в кінці жовтня, одного дня прийшла сумна вістка, що Потоцького вбито на війні. Не судилося красуні Юзефі побачити свого коханого.

Не судилося молодому Потоцькому бути переможцем, щоб свою воєнну славу покласти до ніг своєї коханой, а судилося йому згинути на чужій стороні. Чи-ж посадив хто на його могилі червону калину ?... Чи ж будуть ту калиноньку пташки їсти ?...

Він умер за ради сліпого гонору, за „честь" Польші. Уложив його на спокій меч окривджених. Світлий образ його дорогой Юзефи, був йому уті-

кою в його останні години життя.

Любий образ її був йому утіхою в його останні хвилини... Він вірив, що коли не на сім, то на тім світі він стріне свою дорогу Юзефу, а через те і його останні слова були: „Моя чудова, моя кохана, моя вічна Юзефо!“...

З того часу, як одержано таку сумму звістку, в палацу почалися великі зміни: припинились бенкети, скінчились гулянки. Несподівано приїхав верховець з війська і привіз від товаришів убитого тяжку звістку.

Як приїхав сей посланець, то стрінув панну Юзефу на палацовім ганку, як вона в глибокій задумі дивилася на свій дорогий сад, де так тихо згасала краса природи.

„Вельможная панно! Товариші військови доручили мені переказати вам, що молодого графа Потоцького вже на світі не має. Він вмер не від меча ворога, а в полоні від тяжких ран, після битви під Пилявою.

Вміраючи, він згадував ваше ім'я“... Після таких слів страшного привіту, посланець подав листа, де було списано все...

Коли вона все взнала, так відразу для неї став зайвим весь світ; від неї відлетіло життя і вона стала чужою для нього.

Смертельний жах обгорнув Юзефу, і їй здавалося, що її коханий слідкує за нею...

Вона не ридала, а тільки дві-три сльозинки з'явилися на її чудових очах і важко впали до долу. Юзефа помалу, не поспішаючись, зійшла з ганку і своєю улюбленою доріжкою пішла в парк під намет кленових вітів, туди де вона останній раз з ним, своїм любим.

Було тихо. Було так тихо, як може бути лише в золоту осінь. То була тиша смерти. Дерева стояли з убогими вітами, сумні не веселі. Тильки де-не-де одірвавшись від рідної гильки, з тихим шелестом падав до долу змервілий жовтий лист. Жовте листя цілими кучугурами лежало на алеях. Важкий холодний туман тягнувся він ріки і густою наміткою обгортав усе навкруги. Було холодно і журно в німій тиші. Де-не-де зловістно крякали чорні гайворони... вона пройшла на те місце, де він останій раз був з нею, де говорив про будучину і щастя спільне. Тут він клявся що вернеться. Пригадала його слова: „Коли-ж не вернуся переможцем, то клянусь, що скорійше провалиться тут земля, а на сім місці, де я стою, буде чорніти чорна прірва... ні, я переможу!.. Клянусь тобі самим небом!"...

Так, він не вернувся, то на що здавсь її сей парк, сі дерева?... Юзефа в думці молилась Богу, щоб скінчилось і її життя. Лиш вона подумала про себе сі слова, як почула, що земля під ногами захиталася, вона мимоволі одскочила назад. Почувся

днии землі і, з глухим гуком, як від стрілу гармат, перед її очима стало страшне видовище. Вся широка алея, разом з тим місцем, де було останнє побачення, провалилася вниз і через весь сад зробилася глибока прірва, яка простягнулась аж до лісів. Важко загули кругом дерева, налетів вітер, зашуміло жовте листя і з лісів озвалася дика буря з холодним осіннім скиглінням. Згодом, коли затихло все, зайшло сонце і темрява ночі щільно захопила все в свої обійми, Юзефа почула, що для неї на сім світі все померло. Довго стояла в глибокій задумі і з важким почуттям на души повернулась до покою.

Затихло все в палацу. Юзефа поривалась кудись в незнаний край, де був її коханий. Завдяки її заходам, на другому боці прірви було збудовано костьола, а до костьола через прірву було зроблено камінний місток. Юзефа цілими днями бувала в костьолі, де довго і гаряче молилася на самоті. Скоро вона й зовсім залишила свій замок і пішла в черниці в один убогий монастир, де незабром прославилась по між простими людьми як „трудівниця Божа“. Старого віку богобоязливі і щирі люде називалися такими „трудівниками“ і дуже шанувалися простими людьми. Ото така шана випала і на долю Юзефи, сеї тендітньоі панночки, з шляхецького дому. Згодом, коли померли її батьки, во на батьківську спадщину віддала далеким своїм родичам, а сама десь зникла, бо про неї довго не було ніякої чутки.

Ще раз спогадали Юзефу, коли її провалили з манастиря на вічний одночинок до її улюбленого костьолу, де її й поховано.

Скоро після того, одної весняної ночі зірвалася велика буря з громом. Сталося так, що ударив грім і від грому зайнявся палац, який горів довго, а ще довше тлів, а скоро з нього лишились лиш осмалені чорні руїни... Згодом, на руїнах палацу з'явилася трава та бур'ян, який з кождим роком все збільшувався... І от цілі віки минули вже з того часу, але зроблене невідомою силою проваллє ще й до сього часу жахає своїм темним дном.

На землі тепер немає сучасників славної бувальщини, які могли-б розповісти про минувшину, а руїни, стоять мовчазні і свято бережуть свій великий сон вічного спокою... Тільки в час осінній, як вмірає соняшний день, як шелестить пожовкле листя, в тихий вечір можна почути, як гомонять руїни...

1912 р., м. Краснопіль, на Волині.

Зрада.

Давно, дуже давно сталось се страшне діло, але пам'ять про нього ще довго житиме серед людей Землі Болохівської. В тихих надтетеревських селах знайдеться ще не один старий дідусь, який залюбки розповість про сю страшну пригоду, що колись була... Тоді ще старий Тетерев був славною рікою, а не тим, чим він зараз став. Часи змінилися і люде не ті стали.

Коли на Україні польські пани взяли волю під замок, то люде, неможучи далі стерпіти знущання над собою, сталив чагарниках помсту гартувати, а в темного ліса поради шукати. На Україні стався великий гомін трівоги, який голосно відгукнувся в землі Болохівській і там з'явилися гайдамаки, местники за народні кривди.

З радістю переказували люде з села в село всякі новини про гайдамацькі діла, з великим страхом і злобою говорили про них польські пани і гуртовалися в Кодні, щоб боротися з гайдамацтвом. Як вони мали боротися, то сього й самі не знали, бо

ніхто з них не знав, де саме знаходяться гайдамацькі гульбища? На селах люде хоч і знали, але мовчали, ; ніхто ніякою силою не міг їх заставити сказати де вони. Се була таємниця змучених неволею людей, яку свято зберігали тетерівські багнища та болохівські ліси. А гайдамацьке гульбище знайшло собі захист там, де й панська нога ще не ступала. Серед широкого простору лісів, серед багнищ та бездонних прірв на Тетереві, де зараз с. Волосівка, що біля Чуднова, був невеличний острів, на якому замешкали гайдамаки. Навколо їх були пустельні нетрі та шелест очеретів.

На самім острові, де зараз стоїть стародавня деревляна волосівська церква, понуро росли кремезні дуби й липи, стояли похилені кучеряві верби, струнко тягнулися до неба високі тополі і ясокори. Особливо високий був один ясен, з якого як на долові було видно старий Чуднів—на північ і Краснопіль—на південь. Гайдамаки з сього ясена часто дивилися на битий шлях, що тягнувся через подільські лани до волинських лісів, боючись, щоб часом конфедерати не пронюхали і несподівано не наскочили.

Осілися тут гайдамаки з самими певними замірами, що як прийдуть Зелені Свята, то в них сили назбірається настільки, що вони підуть самі на Кодню і Бердичів, а зараз, поким що, вони обмежувалися тим, що нападали на панські дворища від самого Звягіля аж до Радомишля і мали велику удачу. Не-

даремно-ж ними керував такий завзятий гайдамака як Якім Швачка, який був правою рукою в славного Максима Залізняка. Ще з-за зіми, великих снігів та пекучих морозів, стали вони гуртоватися тут, але весною тільки взялися за діло. До весни вони виходили тільки на битий шлях і переймали панів для „братерської бесіди“, а весною стали до них і в гості наїздити. Тошно і нудно стало Замойському, засумував Ескерко, сердився Потоцький, лютувався Браницький і всі вони збірали коло себе цілі тисячі конфедератів, щоб остаточно „розговоритися“ з гайдамаками.

Пани з п'яними конфедератими їздили з села в село і тяжко знущалися над людьми, думаючи, що серед них знайдеться такий страхополох, що розкаже про схованку хайдамацьку. Пробували вони шукати гайдамаків самі, але се кінчалося тим, не їм в руки гайдамаки попадалися, а вони самі лізли до гайдамацьких рук.

Темної ночі, як тіні, як привиди скрадалися вони до своїх ворогів і все частійше бачили люде на дорогах панські фаєтони без коней, а в канавах замордованих панів. В ночі гайдамаки робили своє діло, а в день гуляли на своїм затишнім гульбищі і вирішали кому й куди саме йти иа другу ніч.

Перед Великоднем по всій Земли Болохівській була вже велика трівога, бо гайдамацькі загони скрізь порозсипалися і скрізь мстилися за народні

кривди. Яків Швачка з своїм головним загоном встиг побувати в Янушполі, Червоному, Черняхові і навіть в Радомишлі. Коли він на вербну неділю повернувся на своє постійне гульбище, то вже застав багато братчиків з иньших загонів, які ходили на Любар, Уланів, Миропіль та Молочки. Всі вони були бадьорі і багато розповідали про те, що говорять на селах люде. А люде говорили, що скоро всі підуть за гайдамаками, щоб рідньому краєві щастя здобути...

*
* *

Вербний тиждень і Великдень вони вирішили спочити і мирно провести дні великого свята, а через те осілися на гульбищі часто заглядали в коршму старого Янкеля, що стояла на чуднівській дорозі.

Гайдамаки любили старого Янкеля, бо знали його ще з-за зіми, коли вони, не маючи грошей, заплатити за горілку, брала її в наборг. Янкель знав добру вдачу сих здорових на вид людей і, даючи горілку, знав що при нагоді вони розплатяться польскими червінцями. Ще більше полюбили гайдамаки Янкеля за те, що він їм дістав попа.

Гуляючи в корщмі, гайдамаки скаржилися, що на Великдень не буде кому й служби Божої одправити. Казали: „Всі ми люде, як люде, але мусимо жити по звірячому. Чим ми винні, що мусимо боротися? Але-ж за що ми мусимо нехристами стати,

коли ми люде? Нам колиб хоч який-небудь був піп, аби лиш піп"!...

Янкель тільки слухав та покручував свою бороду, бо щось таке мав на думці, щоб догодити їм. А в Чистий четвер він справді дістав попа для товариства. Се був здоровий кремезний человік, з чорною підстриженою бородою, яку йому десь там підстригли браїлівські ксьонзи. Одягнутий він був в стареньку рясу, з під якої визирали великі чоботи з острогами, а на патлатій голові гордо пишалася з червоним верхом чорна шапка. Через плече висів великий мішок, в якому було дві ковбаси, пляшка горілки, стара библія в шкурятиній оправі і требник. Хто він був сам і як опинився в коршмі Янкеля, куди він зараз прямував,— гайдамаки не цікавилися, бо відразу побачили, що се „свій чоловік і справжній піп." А як він сам розповідав про себе, так був вік аж з Брацлавщини, де змагався з панами, за що його пани вигнали з його парафії. Шукаючи захисту в гайдамаків, він з Браїлові попав до прислужників Браніцького, де йому остригли бороду і хотіли повісити, але йому якось поталанило втекти звідти, а зараз він прямував до Почаївських базильянів, які все-ж таки були свої люде і могли заховати. В чуднові він стрінувся з Янкелем, який привіз його в свою коршму до гайдамаків. Отсе і все, що міг сказати батько Ярема, як він сам себе називав.

Батько Ярема відразу всім припав до вподоби,

бо пив горілку негірше всіх, а був наче тверезий. Гайдамаки раділи, що як загуляють всі, то хоч один чоловік матиме тверезу голову.

* * *

Тиха весняна ніч опустила свої шати над лісами і чагарниками. Все заснуло і заніміло навколо. Була урочиста, свята, велика ніч.

Повітря легке і пахуче. Дихається вільно і легко тім грудям, що досі вміли тільки зітхати в неволі. Тихо хлюпощуться в береги Тетеревські хвилі, злякано десь стрипенеться маленька рибка, за якою ганяється зубатий щупак. Заснули навіть і птахи, тільки один соловей щось про себе співав... Наче камні-самоцвіти в емальовій оправі, ясно горіли зорі в темно-синьому небі і відбивалися в чорній воді сонного Тетерева.

В гайдамацькім бульбищі настало велике свято і йде урочиста великодна одправа. Старі й молоді гайдамаки, прибралися не згірш панів яких.

Зараз вони всі були одягнуті в сині жупани з шаблею при боці і всі тверезі, поважні і сумирні стояли на колінах лицем на схід і щиро молилися. В кожного в руках полала свічка з ярого воску, який вони дістали з пасіки Тригір‘євського манастиря. Перед ними плащаниця, перед якою вони замолюють свої вільні і невільні гріхи. Гайдамаки шептали тихі молитви, а в їх сердцях оджива тяжкий біль в споминах минулого, коли вони були в своїх хатах, де до

якогось часу, ще мирилися з лихом. Зараз вони стали местниками і молятися за прощення своїх гріхів і за гріхи ворогів народу. Спереду всіх стоїть батько Ярема в новій шовковій рясі і вичітує святе діяніє...

...З далекого берега почулося, як заспівав півень... Ще трохи і з боку Чуднова долетів тихий відгомон дзвонів...

Батько Ярема одягається в білі ясні ризи, бере в руки трійцю і кадильницю і кадить навколо плащаниці, а потім згортає її і відносить до схову. Повернувшись лицем до товариства, він хрестить їх стародавнім деревяним хрестом і високим басом виголошує: „Слава святій єдиносущій і животворящій Трійці!...“

Захиталися гайдамацькі голови і всі радісно глянули в небо. Груди озвалися: „Христос воскресе із мертвих“... Стоголоса луна озвалася в нетрях і, десь завсім близенько, в зелених вербах заспівав соловей. А батько Ярема пішов між рівними рядами гайдамаків і тричі христосувався з кожним, а потім почалося великодне служеніє.

Коло землянок, на розстелених білях скатерках ще з вчорашнього дня були проготовлені всякі наїдки та напитки. Після служби Божої, батько Ярема освятивши се все, поблагословив його і тоді сталі розговлятися. Підобгавши під себе ноги, всі седіли на зеленій траві і пили за Максима, за Дніпро свав'льний та широкий, за Тетерев, який став для них за-

хистом, за батька Ярему, за славного ватажка Швачку, що став до боротьби з панами. Потім ще пили за всіх і вся, а вранці стали пити кождий сам за себе, хто скільки міг.

Веселий гомін їх голосів голосною луною видкликався далеко в лісах і нетрях. Всі пили, гомоніли, були веселі і байдужі до всього. Тільки один молодий гайдамака, що недавно пристав до загону Швачки, чогось нічого не їв і не пив, а все боязко озирався на всі боки, все чогось прислухався. Ватажак Швачка, вуса в якого були вимазані медом і закладені за вуха, обернувшись до нього, ніжно, як в малої дитини, питався—«Чом-же ти, синку, горілки не п'єш? Чогож ти такий смутний й невеселий?»...

Нічого не відповів ватажкові молодий гайдамака а ще низче схилив свою голову на груди і сховав очі. Поседівши ще трохи, він встав і десь зник.

— Стомився бідний хлопець,— сказав ватажок, — він сьогодні з дороги вернувся. Посилав його в Хвастів роспитатися, чи скоро можна буде розпочинати велику війну... От, як минеться Великдень, так тоді й ми загуляєм!.. Загуляєм так, що небо почервоніє! . Ой, загуляємо!..

Ватажок говорив і п'яними очами зивився на схід, де вже починало світати. Він сам один ще сидів і пив, пив і щось говорив, а навколо його вже покотом лежало товариство і спало п'яним сном. Спали і кріз сон щось говорили, на когось скаржилися, ко-

мусь грозилися. Спокійно і тихо спав лиш один батько Ярема, але й він на сей раз черкнув через міру.

— Прощай розум, завтра побачимся!—всміхнувся ватажок сам до себе. Перехиливши ще одну кварту хмільного меду він покотився на зелену траву і упав в глибокий сон. Рогатий місяць піднявся над лісом і цікаво зазирав на гайдамацьке гульбище.

З Тетерева повійнуло вранішньою прохолодою і на хвилях річки з'явилися якійсь темні плями, які рухались і наближалися до гульбища.—Десяток великих човнів під'їхало до острова і з першого човна вискочив на беріг молодий гайдамака, за яким тихо йшли конфедерати. Ось він привів їх до самих землянок і повів туди, де всі лежали і спали. Мовчки показав рукою на свого ватажка, але не стримався і з голосним риданням побіг до човнів...

Ридання зрадника порушило сон його побратимів і десь хтось прокинувся з криком «до зброї!» —але всьому був кінець. Польські шаблі працювали направо й наліво і стинали буйні гайдамацькі голови. Всі вмерли, ніхто не зміг врятуватися, а в тім числі згинув батько Ярема, який, схопившись, думав боронитися, але сам себе заколов своїм ножем...

Вже зійшло сонце, коли польскі човни одпливли від гайдамацького гульбища. Радістну звістку везли вони в Кодню. Ворог панський лежав скрівавленним трупом, а над ним в повітрі кружляли чорні гайворони. .

Після того, всі села землі Болохівської засмутилися і скорилися перед своєю лихою долею.

*
* *

Три роки минуло... Була третя великодня ніч. На острові, де було гайдамацьке гульбище, хтось самотній блукає і ломить руки в розпуці... Ходить, озирається новколо себе, чогось шукає наче...

То молодий гайдамака, гнаний своїм сумлінням, чогось прийшов сюди. Ходить він, а перед ним картина за картиною встають з мороку весняної ночі... Свята, урочиста, велика ніч і страшний гріх стоять в його уяві...
Ось тут був престол з плащаницею, а тут стояв батько Ярема... Он там стояв і молився натажок Швачка, а коло його і він, улюблений гульбищем, гайдамака.— Христосувались як щиро, а співали як радісно!.. Он тут, коло землянок, на зеленій траві лежали білі скатерті, а зараз там біліють кості, та витрішкуваті черепи порожніми очами позирають з німим докором...

Сумно на душі гайдамаки і страшно йому стало... Його очі побачили щось надавичайне... Щось ахнуло в лісі і вмить заворушилася трава і з неї стали вставати гайдамаки, яких він продав позаторік. З остраху він хотів кричати, але язик його не міг поруишитися з місця.

Зібрався з силами і став втікати. Біг скільки

хватало духу і боявся озирнутись назад; за ним чувся шум страшної погоні привидів...

Він добіг до високого ясена і став вилазити в гору. Ось він видряпався аж на самий верх і його руки наткнулися на привязану ним ліхтарню, якою він в ту страшну ніч подавав гасло на чуднівський шлях, щоб конфедерати знали як зайти сюди. Міцно ще тримається ліхтарня і зберігся недогарок воскової свічки в ній. Злочинство, яке страшне непростиме злочинство!.. Треба знищити всякі сліди його, бо страшна погоня вже коло ясена... Ось він вже чує голос ватажка Швачки: „Чого-ж ти такий смутний й невеселий?...“ Страшно стає гайдамаці і він вже чує, як довгі, холодні, цупкі, кістляві руки ватажка тягнуться вгору і дістають його. Він вже чує, як кляцають зубами голодні кістяки проданих за трийцять тисяч червоних його товаришів, і холодний піт заливає його очі. Як в лихоманці тіпається його тіло і він боїться щоб не упасти вниз до кістяків в зуби... Поспішаючись одв'язує ліхтарню, щоб оборонятися нею, але довга шворка сама собою складається в петельку. Але, нежданно, несповівано щось його сильно штовхнуло і він падає вниз...

Злякано здрігнувся старий ясен, коли почув на своїй гиляці важке тіло зрадника- гайдамаки і посипалося на землю свіже зелене листя його... Щось застогнало в тетеревських багнищах десь, заспівали півні і зникли привиди...

Коли зійшло сонце і засяло над тетеровським островом, де було гайдамацьке гульбище, то старий гайворон, який пролітав в ту пору над островом, побачив собі поживу і, радісно крякаючи, сів на голову гайдамаки і цікаво зазирнув в його мертві очі...

Старий ясен лишився безлистим все літо, а потім зовсім всох і довго ще стояв він серед зелених дубів та тополів, нагадаючи собою людям про той страшний гріх, що стався колись...

Пізнійше, як повисихали багнища і були вирубані ліси, якийсь козак Волосів збудував тут свого хутора, який скоро в ціле село розрісся. Люде, коли будовали церкву, то не могли знайти для неї кращого місця, як те, де було гайдамацьке гульбище...

* * *

Ще й до сього часу старі волосівські діди показують коло старої церкви якогось струхлявілого пенька, який, начеб-то залишився від того ясена, на якому повісився зрадник-гайдамака. А на цвинтарі біля церкви, а також на близьких до цвинтаря городах, люде часто знаходять в землі всяку стародавню зброю, а також багато людських черепів. — Бог його знає, який з них належав батькові Яремі, який Швачці, а який зрадникові?..

Старі люде вірять, що гайдамаки ще колись воскреснуть і встануть до великої боротьби за оста-

точне визволення народа і знищать зрадництво серед себе. А до того часу, як кажуть старі люде, що року коло цвинтаря, над самим Тетеревом в зелених вербах буде чутись тужливе ридання душі зрадника, яка карається серед земного життя.

Молодь такім казкам, звичайно, не вірить, але для старих людей се є свята правда, що повстала з минулого життя.

м. Житомир, на Волині.
1914 року, 20 квітня,

„Чудо віри“.

„Ой, зійшла зоря вечірова,
Над Почаївом стала,
Ой, вийшло, вийшло військо
турецьке,
Як та чорна хмара...“

(Лірницька пісня).

Сонце тільки що зійшло, як я вже вибрався в дорогу на Почаїв. Дядько Твохим, що вже раз возив мене на козацькі могили під Берестечком, охоче згодився повезти мене й туди, де „Матір-Божа чудеса з‘являє...“

Сонце озолочувало своїм злотним промінням розкидані гайочки по полях і верхівля Авратинських гір, які довгою визкою простяглись ліворуч дороги, по якій я їхав... На душі було так легко й спокійно, наче ніколи не було горя й клопоту. Біленькі, легесенькі ниточкі „бабиного літа“ повільно снувалися в повітрі і вcтеляли сірі стерні, а в низинах гір димивсь поранковий блідо-срібний туман. Гордо підносила вгору свою конусовидну вершину „Божа Гора“, на якій пишалися золотом вкриті березки, ясени та дуби.

На роздоріжжі, де перехрещувались дві дороги, стояли придорожні хрести з деревляними з'ображеннями розпятого Спасителя, а під хрєстами шелестіли сухими голівками безсмертники, які насадила рука віруючої бабусі того села, до якого надежала та земля, де стоїть „громадська хвигура“.

Коні бігли весело і бадьоро, віз торохтів, як навіжений, а дядько Трохим поганяв—„гуйт!.. гуйта!..“ —і чогось всміхався сам до себе. Стрівалися подорожні люди, які вітали нас місцевим привітом:

— Слава Богу!

— На віки Богу слава!—відповідали ми й їхали далі.

— До Почаїва?—чулося за ними питання.

— Так, так!.. до Почаїва,—відповідали ми зацікавленим.

— Зараз сюди мало хто їздить... Погромлено все...--чулося десь далеко за нами.

Ми вже більш не відповідали нічого. Тільки дядько Трохим ще якийсь час озирався вслід подорожнього, а потім повертавсь до коней і гукав; „Гуйт!.. гуйта!.. віста гніда!..“

Далеко впереді, над синьою смугою лісів щось заблищало в небі, наче друге сонце. Я спитався:

— Подивіться-но, Трохиме, що там так сяє?..

Трохим підвів голову, приклав до очей зігнуту долоню, подивився туди, куди я показував і сказав;

На роздоріжжі, де перехрещувались дві дороги, стояли придорожні хрести з дерев'яними з'ображеннями розпятого Спасителя, а під хрестами шелестіли сухими голівками безсмертники, які насадила рука віруючої бабусі того села, до якого надежала та земля, де стоїть „громадська хвигура“.

Коні бігли весело і бадьоро, віз торохтів, як навіжений, а дядько Трохим поганяв—„гуйт!.. гуйта!..“ —і чогось всміхався сам до себе. Стрівалися подорожні люди, які вітали нас місцевим привітом:

— Слава Богу!

— На віки Богу слава!—відповідали ми й їхали далі.

— До Почаїва?—чулося за ними питан

— Так, так!.. до Почаїва,—відповідали ми зацікавленим.

— Зараз сюди мало хто їздить... Погромлено все...—чулося десь далеко за нами.

Ми вже більш не відповідали нічого. Тільки дядько Трохим ще якийсь час озирався вслід подорожнього, а потім повертавсь до коней і гукав; „Гуйт!.. гуйта!.. віста гніда!..“

Далеко впереді, над синьою смугою лісів щось заблищало в небі, наче друге сонце. Я спитався:

— Подивіться-но, Трохиме, що там так сяє?..

Трохим підвів голову, приклав до очей зігнуту долоню, подивився туди, куди я показував і сказав:

— Та тож манастир на горі Почаївській... Золота баня так палає, горить святим огнем... Вона завжди так, навіть в хмурні дні.

— Ну, а далеко ще до Почаїва?

— Та, чимало... верстов з двадцять...

— Ого!.. І так далеко її видно?

— Видно... Отак, як бачите...

Під'їздили до одної „громадської хвигури", на перехрестній дорозі, під якою сидів старий лірник з лірою. Незрячими очима він дивився на дорогу і, приграючи на своїй лірі, співав відомої тут пісні „Ой зійшла зоря вечіровая"...

Ми зупинилися. Дід перестав співати і став прислухатися.

— Куди йдете, старче Божий? – спитався я його.

— На Почаїв шкандибаю, люде добрі,—відпов'в лірник.

— А звідки ви самі, діду?

З Червоної, що під Бердичовом.

— Ого!.. Довго вам прийшлося шкандибати сюди, напевне, що стомилися?

Шкандибав довго, але стомився не дуже, бо діло привичне мені... Ось спочину трохи, та й знов піду, а після завтрого й до Почаїва доберуся...

— Сідайте, діду, до нас на віз, так ми вас підвезем,—запросив я його.

Лірник якось ніяково всміхнувся, а хлопчик проводир взяв його за руку і повів до нас. Умостившись на возі він заговорив:

— Спасибі вам, добрі люде, що невідцурались сліпого старця, а то теперь ніхто на старця й глянути не хоче. Всі тепер озлобилися за шматок хліба, все стало якимсь дрібним і незначним. Кождий сам собі пан і атаман, кождий тілько сам за себе дбає, щоб краще йому одному жилося... Нема тепер таких щоб пожертвовали своїм власним добром за щастя свого ближнього, а лише стараються себе задовольнити...

— Через що-ж ви так думаєте, діду?—спитався я його— Адже ж світ не без добрих людей! Є такі люде ще й в наші часи, що з охотою дали-б себе розпясти на хресті, аби тільки від сього краще жилося всім тім, що в біді зростали, та щастя не знали.— Сказав я до діда.

—Е, ні! Не вірте сьому!... Таких людей зараз немає, а коли й знаходяться десь окремі особи, так і вони не дуже-то охочі страждати за щось і за когось... Кождий з них терпить сам за себе, бо має від сього свою утіху і любить називати себе страдником за кращу долю... Дивіться мовляв, який-то я гарний!..

— Бачте, діду, воно так і мусить бути. Може вони й не дуже-то хочуть пишатися собою, але само життя висовує їх наперед тих людей, що зовсім не здатні на всякі самоофіри для загального добра...

Дід ніяково затих, притис до себе свою ліру і, седячи поруч Трохима, щось думав. Видно було, шо він думав досить уперто, бо чоло його зморщилося і насупилося над незрячими очима.

Раптом він скрунув головою, зморшки на його чолі розгладилися, лице якось прояснилося і він заговорив:

— Ви мені, сліпому дідові, вибачайте вже. Я не знаю хто ви такий,—чи пан, чи мужик, але коли ви говорите по нашому, по простому, так, значиться, ви *наш*. Розберіться самі в тому, що я думаю. Мені здається, що життя, без усякої віри кращим і не може бути, як є зараз. В людей немає віри в серці і душі, все мізкують мізком, щом щось таке вигадати, але проте й забули, що кожда голова міркує так, як для живота краще, а про серце, про душу зовсім не дбають... От навидумували всяких машин, тай розопочали творити рай на землі... Той під небо машиною літає, той у землю машиною закопується, а той і сам не знає що робить, а кров так і льється по всім світі. Сльози вдовиць і сиріток бідних скропили всю землю, а мудрі голови своє діло роблять і кожда голова думає про себе як найкраще. А мені здається, що се Бог так дав для спокуси, не більше. Так само й колись люде будовали вежу аж до самого неба, щоб живцем вилізти на нього, але як же се скінчилося!... Розвалилася людська вежа і самі люде не взнали себе. Бачте, як будували вони ту вежу, так кождий сам про себе свою думку думав, що він

буде робити, як на небо вилізе... А Бог взяв тай розвалив їх вежу, а вони самі заговорили незрозумілою мовою і розлізлися по світу... Зараз так саме діється в світі Божому. Замість того, щоб з'єднатися всім в спільній вірі і любови друг до друга, люде тільки уміють ненавидити і самі не помічають, як дичавіють...

Лірник замовк, а я сказав йому:

— Ви, діду, забуваєте, що зараз панує право дужого. Хто має хист, розум, силу—той і справедливий. Але є люде, що вічно терплять нужду, не можуть миритися з такою справедливістю, а через те й змагаються за своє право самі, не покладаючись на те, що Бог колись сам се зробить.

— Гм... Може воно й так?... Але, вибачайте мені, що я скажу вам! Хіба ви не знаєте, які колись тяжкі часи були на Україні, але не було такої зненависті між своїми людьми. Тут з півночі йдуть литвини, з полудня сунуть турки та татари, з заходу непокоять поляки, а із сходу наскакують москалі, а люде на Вкраїні якось проте жиють, працюють, вірують, борються, гинуть, кохають і вмірають. Що робилося за Хмельницького, що було за Дорошенка, сього я дообре не знаю, але знаю одно, що Україну сам Бог любить і опікується нею. От візміть собі за приклад таку річ, як те чудо, що сталося під час великого татарського походу на Вкраїну, коли вони, йдучи на Збараж, де була поль-

ська кріпость, завернули на Почаїв і зробили облогу манастиря, який був обгорожений всього тільки високим деревляним тином... Отаборились басурменці навколо святої Почаївської гори стали засипати її стрілами, як дощем. Сидять люде і ченці один день, сидять другий, третій і четвертий... Не сплять, не їдять, моляться і обороняються... Сили їх виснажилися, боротися немає ніякої змоги, надії на якусь поміч з боку теж нема. Одна віра в Божу милость, та надія на Матір Божу лишилася непорушною. І, от, коли татари цілою хмарою посунули на манастир, щоб зруйнувати його, то всі побачили що, нема сили далі боротися з ними і гаряче стали благати Матері Божої помочі. З великою вірою, що мусить щось статися, вони молилися всі, як одна людина...

Цілий день молилися і в своїй вірі стали міцними для того, щоб зустріти ніч. Але тільки що засніла перша зоря вечіровая, як вгорі над манастирем з'явилася якась світлосяйна жінка, від якої, як від сонця заблиснуло ясне проміння навколо... Сподіване чудо сталося... Побачили його не тільки віруючі, але й невірні. Порадувались душі і стішились серця тих, що ждали його; було-ж воно страшною карою для тих, що не сподівалися його бачити... Тоді відчинилася манастирська брама і всі, що мали в серці віру на перемогу, кинулись на татарську орду. Тоді-то, як співається в пісні, Божа мати —

„Кулі вертала, татар влучала,
манастир рятувала“...

А се не дарма сказано так, раз воно в пісні співається!... Багато тоді осліпло невірних від Божого блиску чудесного з‘явища над Почаївською горою, багато було покарано їхніми-же стрілами, які недолітаючі до манастиря, поверталися назад а решта, гонима великим страхом, втікла назад і навіть не схотіла йти на Збараж.

Отсе вам доказ — казка старосвіцька, а ваше діло вірити її, чи не вірити. Мені, сліпому дідові, здається, що ся казка найкращий доказ того, що тільки велика спільність віри може врятувати нас, Ось, подумайте тільки, що робиться й зараз на Україні!... Хто тільки не лізе сюди, хто тільки не хоче панувати над нами!... Аж страшно стає!... В городах сваряться, ріжуться, б‘ються, а на селах теж неспокій панує, аж сумно... Отсе, вже надокучило ходити між людьми по селах, так йду в манастир, може тут спокінніще буде. Але, йдучи дорогою від Рудні Почаївської, прийшлося наслухатися чимало всякої всячини про сей манастир. Кажуть, що начеб-то його якісь фронтовики погромили, а зараз там московські манахи господарюють так, що й слова доброго не почуєш... Ой, біда настала на Україні, біда! Давби-то Господь милосердний щоб наші люде схаменулися, перестали сваритися між собою, та з вірою й любовою взялися-б одностайно боронитися від во-

рогів, так тоді лише, може, сподобляться побачити чудо, як зацвіте волею наш рідний край...

Дідусь скінчив своє сповідання і мені не хотілося нічого такого говорити, щоб дарма не хвилювати його і не підривати тієї віри, яка була в його серці. — Нехай жиє в ній! — думав я про себе.

Переїздили великий ліс, де польова доріжка замінилася широким бруком, який весь час тягся в гору.

Дядько Трохим поганяв коні і щось думав, а я повними грудьми вдихав здорове повітря соснового бору і теж думав над тим, що тільки прочитав на дошечці, яка була прибита на стовпчику, що стояв край дороги. Там було написано: „Лаврскій лѣсъ. Собирать ягоды и грибы строго запрещается“...

Минули ліс і виїхали на поле. Якісь обшарпані діти, що пасли тут телят, з посинілими ніжками і рученятами, бігли за возом і кричали: „хліба... па... па!.. Хліба... па... па!.. хліба... па... па!“...

Просто перед нами Почаївська гора і дивної краси лаврська церква, яку колись збудував гр. А. Потоцький для ордену базиліянів,—просто чарувала своєю вевеличавою красою.

Дядько Трохим здійняв шапку і побожно перехреститився.

Ми наближалися до Святої Брами, над якою був образ Почаївської Матері Божої, а перед ним горіла лямпада.

Товстий манах стояв коло брами і заклапотано шпортався в гаманці, — видно, там не було нічого...

„Нові часи, нові пісні“, — подумав я про себе.

1918 р., 10 вересня.

„Два лицарі.“

Старі казки, старі пісні... Боже, яка краса в старих переказах давно минулого життя!... Сучасне життя сповнене горя і сліз, мимоволі зблідне перед величавим стражданням минулого, яке спочиває в руїнах... Слухаєш старі перекази і чудуєшся, чи є ще де в світі така країна, щоб мала такі славні сторінки свого минулого?... І справді, дивно воно якось... Стоїть собі якийсь старий, одвічний, напіврозвалений палац якогось магната і мовчки зберігає святі таємниці прапрадідів...

Панування польського магнатства на Волині не загинуло без шуму, і залишило по собі ряд старих казок і легенд. Багато вилилося народних сліз від насильства чужинців, поки широка думка-фантазія якогось сліпого лірника не утворила надійної казки, яка могла заспокоїти трівогу і біль народнього серця...

І сталося так, що де найбільше панували недоля і смуток, там з'явилися найкращі пісні і найхитріщі казки, бо як-би не було тих пісень і казок, то не можна було б і жити...

Там, де від Авратинських кряжів гір розбіглися аж до річки Ікви невеличкі гори, горби і пагурки, де сосновий ліс змішується з вільхою, грабиною, березою, липою, дубом та ясином,—з давних давен стоїть невеличке містечко Бережці. Як переказують старі люде, і як свідчать стародавні записи, то основателем сього містечка був граф Бережецький, який збудував тут над самою річкою Іквою двохповерхокого палаца з двома високими баштами в готицькім стилю. Про сей палац багато розказується всяких казок, бо й сама будова його дуже характерна, казкова.

Палац сей скорше нагадує собою якусь цітаделю, ніж будинок для спокійного життя. Дві високих башти мали по два ряди круглих „бойниць", з яких колись грізно визирали гарматні люхви, а зараз по вечорах з них визирають пугачі і жалібно гукають на весь старий панський сад, яким в ночі страшно навіть проходити, щоб часом не попасти в яку небудь яму і не провалитися Бог-зна куди... А таких ям в старім саду дуже багато. Невідомі ходи підземних льохів, що починаються з під палацу, тягнуться спершу всього до старої церкви і костьола, який колись монастирем був, а потім проходять аж на середини містечка на площі, де ще й до сього часу стоїть старий-престарий „ратуш" в три поверхи і з такою-ж велечезною, як у церквах, круглою банею, на маківці якої гордо пишається герб графа

Тарнавського. Від „ратуша“ льохи тягнуться кудись далі, але куди саме, того напевне ніхто не знає і нічого певного не може сказати... Одні кажуть, що вони тягнуться до Дубно, а другі—що десь аж до Білокриницького замку, що коло Кремя'янця... Одно, що певно може свідчити про те, що такі льохи дійсно істнують, се те, що каждої весни, як тільки ростає сніг, скрізь в містечку і за містечком з'являються нові ями, куди завалюється розмякла земля.

Ті, що пробували заглядати в ті ями, часто знаходили на їх дні бокові ходи в якісь підземні коритарі, куди вже ніхто не одважався йти через те, що там було темно, а засвічену свічку гасив „злий дух“, що „вартував панські дорогоцінні скарби“, як казали люде. Багато це розказувалося всяких дивних казок про ті скарби, але ніхто не брався за розкопки, а старанно засипали землею всі сі ями „щоб часом скотина не впала туди...“

Як стародавній палац, так і сей чудний „ратуш“ мали за собою богате минуле. Коли в маленьких Бережцях панували ясновельможні князі Радзивили, Вишневецькі, Чарторийські, а потім графи Тарновські і аж нарешті Морстинови, то всі вони проходили одні за другими і кожний приносив сюди своє щось, що веселими піснями співало в палацу і тяжкими зітханнями лунало в убогих селянських хатах. Всі вони старалися збільшити роскіш свого особи-

стого життя, а через те все тяжче ставало жити в світі біднім людям...

Було так аж до 1863 року, коли селяне надіялись на майбутнє щасливе життя, а Польща запрягалася в нові московські ярма. Як українські селяне, так і поляки взагалі одурювалися москалями. Терпець рвався... Скрізь по Волині і всьому Підляшшу важким голосом загомініло обурення і наростала велика трівога...

В костьолах, як переказували ксьонзи, з'являлися святі, які проголошували повстання, а між народом ходили чутки, що пани польскі збіраються повернути панщину. Тоді то й з'явилася „золота грамота", яку оголосив „уряд народовий в Варшаві". Скоро ся грамота дійшла до Бережців, то тут загомініли по свойому: „Як-би так було й справді, так чому нам не піти разом з ляхами?... Набрехали тільки, вражі діти, а ми таки знову будемо жити без земельки... От, як-би вони ранійш зріклись своїх маєтків, так усі пішли-б на москаля так що й сліду після його не лишилося"...

Коло містечкового „ратушу" на широкім майдані день і ніч товпилися повстанці, які прибували з Полісся. Йшли поляки, а разом з ними прямували де-які більш завзяті волиняки. В „ратуші" був склад зброї і одежі, яка видавалася повстанцям. В містечку був важкий гомін, веселі співи і завзяти вигуки— „єще Польска не згінела"!... Підгулявші поляки

з Полісся, ходили „вербувати“ селянство, але місцеві селяне десь поховалися... Коли кого могли привабити майбутнім, так се тільки тих, що не мали ні кола, ні двора в сучаснім... Дарма тільки метушню зняли таку, бо потім всі люде побачили, що сталася з того всього... Люде казали: „Що-ж, так і треба було сподіватися, раз коло діла не було народу“...

Прийшли розлютовані москалі і „залили за шкуру смальцю“... Довго їх будуть пам‘ятати поляки, а разом з ними і українці, бо не мало тоді й українців загинуло від руки московського ката; отак собі „без вини були винні“...

Коли скінчилося все і коли з‘явилися коло містечка дві великих чорних могили, то й пригадали люде старий—престарий бережецький переказ про двох лицарів, які стоять на площі перед „ратушем“...

Ще давним-давно сталася та подія, але пам‘ять про неї жиє до наших часів. Не даремно-ж колись хтось поставив перед „ратушем“ сього кам‘яного пам‘ятника двом лицарям...

Коли Хмельницький йшов на Збараж і Замостє, то один із козацьких загонів зайшов до Бережця і став там господарювати. Зразу повеселішали бідні люде, якім надто тяжко було жити під рукою Яреми Вишневецького, і радіючи говорили про той рай на Вкраїні, який незабаром мав настати...

Військо Хмельницького ще було далеко, але козацький загін не боявся нічого... В палацових

льохах було досить гарного угорського вина і міцного литвинського меду, щоб можна було забути за все... Всі були рівні тут і ніхто не відчував ніякої небезпеки, яка насувалася... Несподівано, коло Бережців з'явилося військо Вешневецького, яке звідусіль стало оточувати містечко...

Що було робити?.. Один шлях до ратунку — утеча. Але вже й втекти ніяк неможна було. Отоді-то ватажок козацького загону звелів на „ратуші" зробити таку „хвигуру", щоб якось можна було порозумітся...

Коли поляки побачили на „ратуші" козацьку „хвигуру", то зараз-же прислали своїх переговорщиків, які сказали щоб козаки зараз-же здалися в полон, а як вони сього не зроблять, то всі „будуть вирізані до ноги"...

— Пусте, пане, діло!—сказав козацький ватажок,—ми ще не таких блюдолизів бачили, але в полон не здавалися. Краще вже будемо битися, але так битися, щоб то було з розумом і дарма не проливали-б кров людську. Давайте зробим славний герць. Нехай прийде ваш полковник і побореться зі мною, як він сам захоче, чи шаблею, чи то й пікою... А тоді вже будемо бачити Божу волю...

Переговорщики пішли до свого табору і сказали там, чого хоче козацький ватажок. Довго радилися поляки, довго й сперечалися по між собою, але

нарешті вирішили, що на герць піде сам пан полковник, близький родич Вишневецького.

Герць мав відбутися на площі проти „ратушу“.

В призначений день в містечко в'їхала ціла банда поляків, на чолі якої був і полковник. Козаки їх стрінули мовчки, а тільки ватажок їх прийшов до поляків і сказав: „Ну, так будемо битись, чи миритись?... Ставлю умову, яку зараз і підпишимо. З чійого боку буде лицар-переможець, так той бік має право бути паном тут і господарем над переможенними. Як що, панове ляхи, маєте згоду на се так я зараз можу стати до бою і розчерепити дурну голову того, що полізе до мене битися“...

Польський полковник почервонів і сказав: „Згода! Я лаю охоту власноручно провчити свинячу голову, а через те беру шаблю в руки“.

Обидва взяли шаблі в руки, сіли на коні і виїхали на середину площі. Од'їхали один од другого на сто кроків і стали з'їздитися... Одчайно зчепилися і хитро билися. Роз'їздилися, з'їздилися, крутилися на місті, а шаблі тільки й блискають, миготять... Коні запінилися і так спітніли, що на них мило стало, але обидва лицарі гордо трималися; обидва були в одній силі і трудно було вгадати, хто з них буде переможцем. Коли тут щось голосно задзвеніло, коні метнулися на б к і попадали. Поруч коней лежали ватажок козацький і полковник польський. Обидва були закрівавлені і мертві. В одного і другого були

разрублені черепи на дві рівних частини. Удар шаблею був прямий і він прийшовся по голові. Обидва лицарі були одної сили...

Побачили поляки, як скінчявся герць і повернувшись до свого табору, вирішили наступати всією своєю силою. Цілий день і цілу ніч йшло завзяте змагання між козаками і поляками, і скінчилось польською перемогою... Разом з тим, як знов засіли в містечку поляки, знов почалася людська біда і горе...

Згодом, коли скінчилась Хмельничина, в Бережці засилі князі Чарторийські, якій поставили на спомин того герцю два мармурових верхівники, що стоять вже на протязі цілих віків і до сього часу нагадують собою про діла давно минулих днів.

Люде розказують, що тоді лише настане добро і правда в світі, коли відживуть два камінних лицарі, які одної сили і одної сміливої вдачі... А до того часу, як вірити казкам, то ніякі повстання нічого не поможуть...

Але, коли відживуть ті лицарі,—сього ніхто не знає, як не знали кінчиться їх діло... Польські повстанці чим кінчиться їх діло...

1918 р., м. Київ.

Зачаровані скарби.

Хто бував у Кремянці, той знає, які чудово мальовничі околиці його. Саме місто тихесенько притаїлося в долині, а навколо його розляглися Авратинські гори. Чудові сі гори весною, коли зазеленіють їх ліси, прекрасні вони і в осени, коли червлена риза щиро покриє їх косороги, а сизо-димчаті хмари повільно попливуть над їх вершинами. Гори сі довгою низкою тягнуться із південного сходу і зникають десь далеко, аж по той бік кордону, де синіють галицькі простори. Серед гір єсть багато затишних долин, де туляться хуторі й маленькі села. Кажуть, що колись так само притулився й Кремянець, бо ніхто напевне неможе сказати, коли і хто його почав будувати ?

Східна частина міста прикривається височезною крутою горою Боною, яка є найвищим місцем всієї Волині і здіймається над рівнем моря щось аж на цілих 1328 футів. Отут-то на сій горі й спочивають великі руїни минулої слави. Часи княжого панування скрашалися частими війнами, а через те кождий князь старався збудовати собі міцну крі-

пость, яка в слушний час могла-б не тільки забезпечити його дальше панування, але й саме життя.

Одною з таких міцних кріпостей, була кремянецька кріпость, що збудувалася на горі Боні. Важко було знайти більш неприступне місце, як ся гора, що з одного боку стрімкою стіною бовисала над містом, а з другого боку сполучалася з сусідніми горами тільки вузьким камінним кряжем, через який ледве що можна було пробратися на гору.

Отже не диво, що ця кріпость була настільки міцна, що об неї дарма стукався лобом сам завзятий Батий, який намагавзя її взяти в 1241 році. Товкся під нею угорський князь Андрей, лютовався в єї околицях і Куремса, але ніхто з них не міг перемогти непереможної твердині, а тільки жорстокий Бурондай, коли зарвався битися з князєм Васильком і переміг його, то заставив зруйнувати й сю кріпость.

Згодом, вже на прикінці тринайцятого століття, коли панував князь Мстислав Данилович, кріпость ся була знов відбудована і їй судилося стати головною опорою оборони проти частих наскоків кримської орди. Про озброєння сеї кріпости в однаковій мірі дбали литовські князі і польські королі, бо вона була тим високим порогом, який завжди затримував і ослабляв силу татарських орд.

Довший час, кремянецька кріпость була неприступною і гарно озброєнною твердинею, яка мо-

гла вистояти проти любого ворога, але згодом, як в „Річі Посполітій“ стали порядкувати польські сеймики, та як стали господарювати польські старости, то став занепадати й Кремянець, а разом з ним і його кріпость, залога якої складала з самих міщан.

В 1648 році, під час Хмельничини, полковник Кривоніс з 7000 козаків вступив в Кремянець, про чому міщане й не думали боронитися. Козаки погосподарювали в кріпости так, як самі хотіли. Всякі актові книги попалили і повкидали в глибокий колодязь, гармати і инші бойові припаси забрали з собою, а саму кріпость зруйнували „в невіч“.

Після того Кремянецька кріпость вже ніколи не повернула своєї слави, а чим далі, тим більше стала занепадати і прийшла до того становиша, в якому пробуває зараз. Дякуючи тому, що гора Бона є надто висока і стрімка, на її вершині збереглися мири старинного замку, якого не змогли розібрати хижацькі руки кремянецьки хміщан, як, то сталося з иншими пам'ятниками старовини, що були внизу. Окрім замкових мурів ще збереглася в'їздна брама з напіврозваленою мурованою баштою, про яку зараз розповідається багато ріжномаїтих казок — легенд.

Між сією мурованою баштою і глибоким замковим колодязем, кажуть, єсть якийсь таємничий льох, в якому польськими панами заховано і „заклято“ велечезні скарби, які може добути „сама стара і сама благочестива“ людина.

Був тихий, соняшний осінний день, коли червленна риза на авратинських горах надто вигравала своїми кольорами, як я стояв на вершині Бони і милувався далекими краєвидами. Зненацька почувся якийсь голос. Я озирнувся і побачив високого, молодого, чорновусого і чорнобрового парубка. Він був одягнутий в чорну коротку свиту взутий в гарно наваксовані чоботи, а в руках тримав сіру шапку і, показуючи свої білі зуби, приємно всміхався до мене.

— Так і видно, що ви тут чужа людина... Ходите серед руїн, розглядаєте все...—Промовив він до мене.

— Не так то вже й чужа, як вам здається, а тільки що перший раз на Боні — відповів я.

— А правда, що тут дуже гарно ? знов заговорив парубок.

— Та, що й казати ! — промовив я.

Парубок став поруч мене і дивлячись на стару башту, став говорити:

„І як вони сюди цеглу та вапну таскали, коли мурували отсю непотрібну річ ?! Видумували чорт знає що, а користі ніякої... Се башта, так собі, не така вже й дивовижна річ, але от колодезь, так просто незрозуміло, на що вони його копали на такій горі“?...

— Який колодязь ? — спитався я.

— Так ви ще його не бачили ?.. Тож найпер-

ша річ сього замчища. Кажуть, що колись, як тут була кріпость, то польські королі наказали криницю викопати, щоб на час облоги була вода. Довго копали ту криницю, довго довбалися в каміннім грунті, але до води так і не докопалися... От ходім туди, так самі побачите, що се за прірва,—сказав він до мене.

Пройшли скільканайцать кроків між кущами проскурини та чортополоху, ми підійшли до того казкового колодязя, якого довбали колишні пани на протазі не одного десятка літ

Велика яма була закрита старими дошками і присипана всясім сміттям. Знайшовши діру, я довго дивився в чорну і холодну прірву, але нічого не було видно. Став кидати каміння туди, але не було чутко, як воно падає на дно. В той час, як я зацікавлено оглядав саму місцевість коло колодязя, парубок розповідав:

Колись сей колодезь був откритий, але справник наказав хоч як небудь закрити його, бо тут багато люду загинуло тоді. Покритки ховали сюди свій сором, розбійники кидали сюди замордованих людей, і по своїй волі багато сюди лазило і не поверталося назад. — Все заклятих грошей шукали. Ще й зараз кажуть, що тут заховані такі великі скарби, що за них можна цілу волинську губерню купити, а не то що якийсь там панський маєток... Колись навіть приїздили сюди якісь московські „го-

спода“ шукати тих скарбів, але пополазили тут трохи, тай так і поїхали без нічого. Тоді й наші людс зацікавилися не на жарт і стали теж лазити в сей колодязь. Отсе, було, як тільки кого нестане в Кремянці, так вже й казали — „за скарбами пішов“... І багато пішло за тими скарбами так, що вже й невернулося назад.

„А старі люде кажуть, що здобити сі скарби можна тільки в один спосіб. Се треба залізти в замковий колодязь в північну годину перед Водохрещами і чекати там доки не заспівають перші півні. А тоді, як заспівають перші півні, з'явиться надзвичайної краси пані в чорній сукні, яка триматиме в лівій руці золотого ключа. Тоді треба см'ливо кинутись до тієї пані і відібрати від неї ключа, яким можна відчинити замки до льоху, де заховані скарби. За першими дверями, буде ще цілих девять дверей, а вже аж за останніми дверми, буде великий склеп, де стоятиме порожня труна чорної пані, яка вартує дорогоцінних скарбів. Одсунувши труну на бік, під труною буде глибока яма, яка вщерть наповнена золотими червінцями та иньшими дорогоцінними камінням. Тоді можна брати золота ст льки, скільки душа забажає, але щоб не спізнитися, бо як заспіває третій півень, то враз в печері з'явиться чорна пані, а всі двері замкнуться на віки... Тоді, звичайна річ, що той, хто пішов за скарбами, назад вже не вернеться...

„Ще кажуть, що начеб-то на дні сього колодязя, лежить ціла гора людських кістяків, які в ночі перед провідною суботою віджвають, вилазять на землю і оплакують ту лиху ходину, що завела їх сюди за тіми скарбами“...

Казка, як видно, була тут загально відома. Отже мене зацікавило в ній одно, чи вірить в неї молодь? Але на моє запитання, парубок тільки махнув рукою і сказав:

— А на що здалися ті скарби, якіх ніхто ніколи не бачив ?! Ось, булоб добре, колиб хоч яку небудь роботу знайти. Землі немає, та й живи як хоч.

— А що ж ви тут робите ?... З чого жиєте ?— спитався я його.

-- Сам я коваль, але робити зараз не маю що, а до панів не наймаюся, бо платять зле... Я коваль мужицький і для мужиків тільки й робив. Зараз чекаю кінця війни, та й думаю в Канаду виїхати. В Канаді є мій перевешній брат, якому добре жиється навіть без усякого ремества. А тут б'єшся-побиваєшся на всі боки, а добра немає ні за тобою, ні перед тобою. — Сказав він.

Він ще з хвилину постояв коло мене, а далі скинув шапку і попрощався:

— Бувайте здорові !...

— Ідіть щасливо ! — відповів я.

Він пішов кудись вниз, а я стояв і, дивлячись

на руїну мурованої башти, думав про себе, що тільки сей один безмовний свідок минулої слави знає те, що „колись було“...

1917 р., Жовтень, м. Чуднів, на Волині.

Сліпе щастя.

Ми сиділи над старим Тетеревом: я і мій душевний друг і проважатий по всіх закутках Волинської землі, старий дід Семен. Славний він був дідок і набожний: про старовину чудесно розказував, казок багато знав. Бувало в зімові довгі вечорі, сидимо в затишній теплій хаті і при світі світла, під спокійний шумок самовару, слухаєш оті оповідання і милуєшся чарами минулого... Літом ми ходили по Волині. Бувало без спочивку сповигали з палацу в палац, та з монастиря в монастирь і так заучували минувшину нашого краю. Одного разу, проходивши весь день серед руїн палацу князів Сангушок, ми добились до рідного Тетерева і спокійно спочивали. Спочиваючи лежали мої альбоми з старовинними річами для музею, а поруч їх лежали і ми...

Вже сутеніло. Було тихо навколо, а тільки старий Тетерів щось таємно гомонів, неначеб-то сердився на когось за якісь кривди, або проклинав щось, то тихо-тихо заспокоював себе в своїм горі. За річкою, проти нас, на другому боці, на верху самої

найвищої гори, на тафлі рожевого вечірового неба, різкими очертами таємничо вимальовувались камяні руїни якогось палацу.

— Чи ви, часом, но внаїте що то за руїни?— спитавсь я в діда Семена.

Старий дід Семен підняв голову глянув в той бік до чорніли руїни і сказав:

— Прожив я на світі не мало, хоч і самого діла не приходилось видати, то від старих людей траплялося багато чого чувати про сі руїни. Я знаю про них один переказ.

— А ви можете мені його розказати?

— Чому ні? Ось слухай!

„Багато віків минуло з того часу як в отсім двірці жила красуня графська дочка—панна Яніна. Багато в Польщі було красунь, але ні одна з них не могла зрівнятись з прекрасною Яніною. І не раз з всієї Річі-Пеполітоі з'їзжалися славні лицарі, як із Польщі, так і з Гетьманщини, щоб хоч подивитись на неї, але кожний, хто хоч раз бачив її, вже ніяк не міг забути,—така була вона гарна... Багато князів приїздило до неї, багато полковників з війська козацького залицялися, але вона над усіми сміялася. Був лиш один щасливий чоловік над котрим не сміялася панна Яніна. Не шляхецького був він роду, а простий козацький сотник Остап. Його кремезна і доладно складена постатьдахали силою, а обличчя світилося дивною красою, тілько довгі козацькі вуси надавали йому

трохи суровий вигляд. Вдача його була жвава і непостійна, а сміливий був, як лев. Хоч і любив Остап Яніну, але таївся з сим, бо камяне серце вклав Бог в груди козакові“...

„Всі любили панну Яніну і всі говорили її про свою любов, а тільки один Остап, чи то на славніх парадах, чи в якомусь иньшому місці, завжди старався бути на її очах і, притворившись зовсім байдужим, милувавсь її красою. Але серце женщини само чує, долеко більше як серце мужчини. Горячо покохала панна Яніна козака Остапа“...

Тут дід зупинився і, подумавши трохи, казав далі:

„Одно другого кохали, та боялись друг другу признатися“.

Літня ніч швидко стелила сон в долині, а в темносиньому небі ясно засвітилися зорі. Здалека пахнуло свіжим сіном і цвітом гречки, а десь близенько джерготали коники скакунці. З боку, з-за гаю почав сходити місяць, а через де-кілько хвилин все освітилися блідним сяєвом місяця. Проти нас таємничо бованіли палаци графині Яніни, а коло наших ніг тихо хлюпостіли хвилі Тетерева.

Дід Семен казав далі:

Остап став жити самотою по сей бік, на своїм хуторі біля лісу. Одного разу, о самій півночі, прийшла до нього панна Яніна і сказала, що вона заблудилась ґуляючи, і просила його провести її до свого палацу.

— Ніч місяшна вийдіть до берега річки і ваш палац, панно, як на долоні видно.—Промовив до неї Остап.

— А як-же я через річку переберуся?—спитала вона.

— На березі стоїть човен і хлопчина перевізник перевезе вас...

Почервоніла панна Яніна, повернулась і мовчки пішла від нього.

Через віщо я не пішов провести її, через віщо я не сказав її про свою безмежну-любов.—Думає так Остап і вже на другий, чи третій день, він вирішив піти до неї, упасти до її і сказати про ждання свого серця. Але, коли другого дня на світанню до палацу панни Яніни прийшов Остап, і хоч як він довго стукався, так ніхто до нього не вийшов і не обізвався. Постояв він трохи і подавсь назад до дому з засмученим серцем, що так не гарно поставився до молодої графині.

І от пройшла така чутка, що панна Яніна за дорогу ціну життя стала робити щасливими всіх, хто подобався її і хто приходив до неї... за одну ніч пестощів й милування, вранці кожний мусів вмерти від руки Яніни, коло її ніг.

А в день, хвилі Тетерева повільно гойдали труп „щасливого" коханця...

„Рік прожила тоді панна Яніна, замкнувшись від всього світу в своїм палаці. Багато хоробрих

лицарів приходило до неї за ласкою і привітом, але вона не всіх вітала, а коли й привітала кого, так кождого ранку після такої привітної ночі, бистрий Тетерів забірав їх грішне і жадаюче тіло. Даючи ласку і втіху иньшім, Яніна не мала сього сама і часто тужила за славним козаком Остапом.

Але одної темної осінньої ночі в палац постукався якийсь подорожний, обличчя якого було закрите покривалом.

Його стрінула панна Яніна.

— Я самітний і нещасливий! — сказав він.

— Ти будеш щасливий зі мною, але лиш до ранку, а там ти мусиш вмерти; чи згоджуєшся на се? — спиталась Яніна.

— Так... Згодний, бо я так прагну сього сліпого щастя... я хочу бути з тобою...

* * *

Вже світало. Довга осіння ніч сліпого щастя скінчалася і скоро мав прийти сірий день і принести смерть шукаючому щастя...

— Випємо за наше спільне щастя! — сказала Яніна до свого гостя, і разом з міцним вином, дала йому випити отрути. — А потім скажи мені, хто ти єсть, що ховаїш від мене лице своє?...

— Я не боюсь смерти — сказав він, — але чи-ж треба мені вмірати так скоро?... Я так довго шукав тебе, я так люблю тебе, моя кохана!.. ти те-ж колись

кохала козака Остапа?!—сказав він і при тих словах скинув з свого обличчя покривало...

То був Остап. Він хотів ще щось казати, але отрута зробила своє діло і він впав мертвим до ніг коханої панни. Так згинув Остап, хоч і славний козак був,—десь аж з запоріжжя він сюда заїхав на життя. Про нього щей до сього часу якісь казки розказують люде!..

— Ну, а що-ж сталося з графинью? спитався я.

„А хто його знає?! Се вже невідомо і до сього часу. Казали, що вона теж прийняла отруту і пішла на той світ за Остапом... Але все-ж її десь не стало, а палац пустий остався. Слуги з його порозбігались. Одного разу тут польскі конфедерати гуляли, а то й гайдамаки притулок мали, а от зараз, як бачите, в сих руїнах сови та путькала*) мешкають!

Так закінчив дід Семен, і дивлячись в небо чогось задумався і вже більше не говорив до мене,- видно старовина згадалася йому. Ми сиділи на березі Тетерева. Літня нічка обгортала нас. Сірі туманні скелі смутно вимальовувались на темно-синій тафлі неба, рясно усіяного ясними зірками, а там на горах, таємничо спочивали руїни минулого життя, де спала далека минувшина...

1912 р., м. Краснопіль, на Волині.

---

*) Путькалом на Волині називають сича Авт.

„Дід—Голод“.

Хто про що клопочется а селяне про те, що вони з поля зберуть... Се-ж їх життя на протязі довгої-довгої зими, на протязі провесни й весни зголоднілої. Однак, хоч як ті клопоти голову обсядуть, а думка—фантазія таки робить своє, утворює дивні байки.

Позаторік мені, трапилося записати одну таку новітню легенду на Волині. Яке її коріння, нехай там угадують инші—а я подам лише те, що мені баяно в одному волинському селі.

Пора була сотужна, саме на провесні. Продавали худобу, та купували хліб, щоб себе прогудувати. А чи добре вродить на полі,—трудно було віщувати...

Ото,—розказували мені,—в одному волинському селі, недалеко від містечка Чуднова, жив дуже бідний чоловік. Сімья в його була чимала: він сам і мати, (батько вже вмер) і четверо малюсеньких діточок;— а жінка лежала хвора. Хліба у них не було, бо не дородило а також не дородило й у всіх селян, так що не було в кого дістати й кусочка на-

сущного. А на подвірю було всього одна корівчина,— жінчине придане; годувати її не було чим, гонили в поле, аби не стояла перед очима.

Але, от, одного разу, як стояв в Чуднові ярмарок, порадився чоловік з хворою матерью і жінкою,— чи то продавати корову, чи ні, бо все село оббігав, а нігде не можна було дістати ні шпентика. Взяв сей чоловік корову за ріг і повів з двору. Звісно, малі діти плачуть за коровою,--бо то-дитяча „мати"— годівниця.

До Чуднова на ярмарок йшов сей человік з своїм кумом, який був з свого-ж таки села.

Йдуть вони ото обоє, а за ними і перед ними їде та йде богато всякого народу. Той йде купувати,— а той їде продавати.

Ідучи, тихо собі розмовляли. Коли тут їх наздоганяє старець Божий*) і питає — куда так чимчикуєте? Чи не на ярмарок?

— Та на ярмарок! Корову продавати,—промовив кум, за того чоловіка.

Погано—говорить старець,—що останню корівчину ведете продавати, але й без хліба горе,—сказав і подався собі далі.

Прийшов той чоловік із своїм кумом на ярмарок і продав корову за 40 карбованців. Купив він пуд

*) Старцями Божими, селяне часто називають дідів-лірників.
Авт.

муки, дітям гостинців, жінці в аптеці лікарства по записці, що вже місяць як лікарь приписав, та й собі купив свитину на плечі. Так що всього розтратив вісім карбованців. А тоді узяв і подався до дому. До дому йшов сам, бо кум десь одбився в ярмарку. Йде він полями до дому, а сам поспішаєтся, бо вже сонечко заходить. Поки він зайшов до ліска, що стояв біля самого села то вже й смеркалося. Від швидкої ходи, його стала пекти згага і він спогадав, що тут в ліску, недалечко від дороги стояла малюсенька криничка з погожою водою, куди він, не довго думаючи, пішов щоб там води. напитися. Підійшовши до теї кринички, навіть не разглядаючись, він хотів уже й напитися, коли тут хтось гукнув: „Ато що?!“.. Злякався наш чоловік і дубом став. Перед ним стояв сивий старезний дід; та й ще так в чому мати на світ породила; стояв нічим не прикритий, тілько поясом підперезаний.

Став чоловік перелякався діда і не знав що робити; стояв і дивився то на діда, то на криничку. Розглядаючись, він помітив, що над самою криничкою лежали три житніх снопи.

— Еге, який ти ласий!... А підійми - но перше отсі снопики, годі, як зможеш, то напьєшься й води.— Говорив той дід, показуючи на снопи, що лежали над криничкою.— Але перше всього, каже, прикрий мене, щоб я не світив перед Божим миром голим тілом, а за се я тебе нагорожу. чим-би ти тілько не схотів.

Оглянувся чоловік сей по-за себе, чим-би таким прикрити діда, і зняв з своїх плечей куплену свиту, тай прикрив нею діда.

— Ну,каже дід,—тепер візьми й переклади сі снопи з місця на місце, а тоді напьєшься води.

Підняв чоловік одного снопа, а він такий легенький що навіть не чути його ваги, легкий такий, як перина; другий сніп був ще лекший, а третій сніп був як камінний. Чоловік не міг третього снопа й на пять цалів підняти від землі. Тоді він зібрався з усієї сили і таке переложив до других двох снопів. Та як він тілько що підняв третього снопа від землі, як із нього посипалось добірне жито і полилася кров червона; полилася кров геть біля кринички і в криничку, аж вода в криничці стала червона.

— Тепер,—каже до його дід, — подивися в сю криничку, чи будешь пити, чи ні?

Глянув той чоловік у криничку, а там і не розібрати, що діялось: якісь люде чогось борукалися, одні з другими і гострі ножі всаджували одно в другого. Чоловік злякався і сказав: — Ні, не стану я сю воду пити, а тільки прошу сказати мені що се значить? Дід став говорити: „Ото, сину, перший сніп,— се торішній рік; другий сніп—сей, що минає рік, як бачиш, вони обоє легенькі, бо в їх а-ні одного зернятки; а третій сніп — рік, що настане; як бачиш, буде він врожайний, бо сніп найтяжчий, але не мило будуть його їсти наші люде, бо, замісць води, кровю

своєю його замісять і не вб'ють його в пельку свою.. А я сам називаюся голод... Ти бачив, що я стояв голий, але за те, що ти мене прикрив, я тобі дарую третього снопа, якого ти в дома обмолотиш і стане тобі до нового хліба, а новий урожай буде багатий.

Тут Голод став кричати: „їсти"!... „їсти"!—і десь відразу зник. Чоловік сам один остався в гаю над криничкою і коло його не було нічого, окрім трьох снопів. Не пив вже він і води, а тілько взяв того третього снопа і на привелику силу подався до дому бо дуже вже було пізно.

Чоловік, розказавши жінці про свою пригоду і, обмолотивши снопа, намолотив цілий корець жита і намолов у млині муки і нагодував сімью. Люде-ж кажуть, що снопові й познаки немає, що його обмолочено. І той чоловік, як не стає хліба, то знов молотить снопа і годує сімью; а за ті гроші, що в його лишилися, він купив для дітей другу корівчину.

Кажуть, що сей сніп доти не обмолотиться, поки не буде новий урожай.

Отся така легенда переходить від одного до другого і кождий, почувши її, каже, що буде врожай, та мабуть вийде якийсь неспокій по-між людьми, що „хліб кровію замісять"...

Отак-то наш селянин собі гомонить...

1917 р. м. Краснополь, на Волині.

„Було колись“...

„Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись—запорожці,
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю,—
Минулося осталися
Могили по полю“!...
Т. Шевченко.

В наші сумні часи, коли в запалі боротьби змішалося в одну кучу добро і зло, варто було-б згадати про те, що колись було... В старих казках єсть щось таке, що будить лихом приспане серце і пориває дух до сміливих змагань за кращу будучину. Те „щось“ ще й досі жиє в душі нашого народу, а тільки лихі вороги намагаются убити його і тим покласти кінець нашій волі.

В сучасні дні крівавого безумства, згадуються такі старі, з білими патріярхальними бородами дідусі, які нагадають собою стародавніх волхвів, що, згадуючи минувшину, віщують майбутність. Я знав одного такого дідуся, селянина Івана Полосенка,

який мав девятьдесят літ за собою і безліч чудових казок в собі.

Росповідати про життя сього діда не приходиться, бо воно мало чим ріжнилося-б від життя иньших старих дідів: літом на пасіці, а зімою в запічку... Але в минулому він жив вільним життям гулящого чоловіка, а через те знав багато казок про ріжні дива в світі, а найкращі казки були про гайдамаччину. Одну таку казку—переказ про гайдамацького ватажка Хорка, я хочу переказати й вам.

Події, які породили сю казку, відбувалися на протязі десятків літ, починаючи від 1730 року і кінчаючи 1760 роком, коли на Київщині, Подолії, Брацлавщині та Волині спалахнула пожежа великої селянської боротьби за волю. Фастів, Умань, Летичів, Радомисль і Вінниця вели уперту боротьбу з Бердичевом, Коднею та Замостєм, де скупчились пани і звідки загрожували посадовити на палі всіх проводирів повстання.

Боротьба була страшна і жорстока, бо милости не знали ні одні, ні другі, що змагалися по між собою. А до того-ж де-які ватажки стали зраджувати і переходити на бік ворогів, чим викликали серед народу велике призирство до себе і жадобу помсти. Серед ватажків повстання стояв натхненний вірою борець за волю української церкви Данило Братковський, який одушевляв широки маси зневіреного

люду і кликав його йти до перемоги. І народ проймався духом його віри, вставав, підіймався і змагався. Може справа була-б кінчилась гарно, як-би не було Москви, а так... лишилися одні казки й перекази старі.

*

* *

„Слухайте, як маєте охоту. — Сказав до мене старий Полосенко починаючи свою казку.—Хочте—вірте, а хочте—не вірте, але скажу те, що сам колись чув про славного гайдамацького ватажка Хорка. Діло се було дуже давно, щось після шведського походу на Полтаву. Тоді люде вірили що щось зміниться і стане краще, але скоро пани заспокоїлися і взялися господарювати, як всі люди побачили, що жити так не можна, а через те почали хвилюватися... Пани стали приборкувати непокірних і просто живцем в могили клали їх. В той час з'явився Хорко, який взявся визволяти селянство з панського ярма. Скоро до Хорка приєдналося ще багато иньших ватажків, а тоді від Полісся аж до Дніпра заговорили тихі села і закипіла боротьба.

„Ватажок Хорко був під Звягилем, де спочивав після походу на Радомисль, коли туди дійшла страшна звістка, що в Шамраївці панами замордовано багато мирного селянства і що пани в Кодні лаштують шибеницю для Сави Чалого, якого зловили під Чудновом. Спочатку Хорко не знав що й робити,

бо св й загін він пустив на Миропілля, а через те спершу всього думав зібрати своїх людей і вдарити на Кодню, але далі раздумав і вирішив йти на Фастів, де мав бути Гнат Голий, разом з яким мав помститись за Шамраївку.

„Про Кодню і Саву Чалого він говорив так — „Кодня від нас ще не втече, а Сава Чалий дурнем не буде, як що він справжній козак. Єсть-же в нього хлопці, що не дадуть загинути, а коли ми станемо ходити один за другим, так мало ладу буде... Треба щось більше робити. а через те, гайда, хлопці-молодці, на Фастів“ !..

„Було літо і Гайдамакам було весело, бо діла їх йшли гарно. З Брацлавщини йшли на Київщину нові загони повстанців, а серед них було багато карпатських опришків, які й чорта не боялися. Шамраївка далеко прогреміла і звідусіль почулися грізні голоси помсти за наругу. Загін Хорка швидко посувався Чорним Шляхом, а до нього що-дня прилучалося по 400—500 людей, так що вже коло Уланова*) в його загоні було до 10,000. По дорозі на Фастів, він розбивав панські замки і забравши здобич, передав її на руки бідного люду.

„Але, вже за Улановим, Хорко мусів зупинитися, бо лятичевські і бердичевські пани встигли зі-

*) м. Уланів, Літинськ. повіту, на межі Волині і Поділля. *Авт.*

брати порядне в'йсько і заступила йому дорогу. Хорко розіслав скрізь свої загони, які мали турбувати панів з потилиці, а сам вдарив просто в груди. Панське війско мусило відступити до Бердичова, Хорко вільно подався далі і злучивсь з Гнатом Голим.

„Над осінь вже ніхто не згадував за Шамраївку, бо за неї так „відшамраяли“ панам, що вони ніколи того не забудуть. Але ще більший клопіт мали гайдамаки з новим ворогом, який колись був своїм. Сим ворогом був Сава Чалий, для якого колись коднянські пани готували шибеницю і який своєю згодою купив не тільки життя й волю, але й гарну жінку польку і славненький хутір коло Немирова. І ось тепер Сава Чалий йде на своїх колишніх побратимів війною і, як де власться перемогти їх, так катує не гірш Замойського або Любомирського. А гайдамаки про Чалого говорили по між собою: — „Не довго йому прийдеться бенкетувать з панами. Скоро ми йому віддячим за козацьку ширість“...

І справді, скоро з'явилася пісня:

„Ой був Сава в Немирові в ляхів на обіді
І не знає, не відає о своєї біді.
Ой пьє Сава і гуляє, ляхом вирубає,
А до його—що до Сави—гонець приїзжає.
„А що ти тут, малий хлопку, чи все гаразд дома“!
„Протоптана, пане, стежка до вашого двора.

Та все гаразд, та все гаразд— усе хорошенько
Виглядають гайдамаки з-за гори частенько"..

„А гайдамаки „виглядали з-за гори частенько", надглядаючи, де-то повертається Сава Чалий. На Різдво до Немирова прибуло багато польського панства, серед якого був і Чалий. Бенкетували, пили й гуляли, а того й не знали, що коло самого Немирова на них чатують Гнат Голий з Хорком. І от, коли п'яний Чалий їхав до себе на хутір, його перестріли гайдамаки і помстились за зраду: самого Чалого убили, хутір його спалили, майно забрали хлопці, а молоду жінку Гнат Голий для себе „полонив"..,

Після такої справи, обидва ватажки подалися нн Полісся, де мали „взяти під фузію" *) ватажка двірських козаків і конфедератів князя Любомирського — полковника Ролена. Але Ролен вже давно чекав на них і готував пастку. Ні Голий, ні Хорко не думали про те, що молода жінка Чалого була близька родичка Ролена і що вона встигла сповістити його, як про свою неволю, так і про те, що замишляють гайдамаки.

Одного разу, коли гайдамаки були вже недалеко Кодні, вони отаборились в лісах над Тетеревом, де думали якийсь час спочинути і погуляти. Несподівано довідалися, що навколо них стоїть вже польське військо. Хорко радив битися, а Гнат Голий

*) „Фузія" — так гадамаки називали рушницю. *Авт.*

хотів віступати, але так, як про Хорка ходила байка серед гайдамаків, що він заклятий одним схимником з Видубецького монастира що його ніяка куля не візьме, то гайдамаки трималися Хоркової ради і стали до бою.

Бились три дні і три ночі... Уперто змагались гайдамаки, але й поляки осатаніли... Коли на третю ніч в гайдамацькому таборі пройшла страшна чутка, що Гната Голого убито і що полоненої польки десь немає, то всі тяжко тужили за своїм ватяжком і дивувалися, кудою могла втекти злочиниця ? Гайдамаки нарікали на Хорка: — „Казав нам Ролена під фузію взяти, а тим часом він нас всіх на паль посадить... От вже й збулися батька Гната, а де нам тепер другого такого взяти ?! Пускай нас на всі боки, а як не пустиш, так самі побіжимо“...

„Робіть що хочете, але скажу вам, що ви не гідні гайдамаками зватися, коли не хочете помститись за смерть свого ватажка!“ Сказав їм Хорко бо тільки й думав, щоб врятувати добру славу свого загону. З обережности, він наказав заздалегідь закопати в землю всі гайдамацькі скарби, а також поховати тіло Гната Голого, щоб не дісталося до рук ворогів. В той час жінка Чалого встигла сповістити Ролена про кількість гайдамацьких сил і він ще дужче став налягати на гайдамаків. Хорко ні на одну хвилину не випускав з рук своєї „фузії,“

а весь час підстрілював шовкові конфедератки, які з'являлися в лісі.

Та не знав і не відав Хорко, що лихо вже й на його чигає... Нічого не помогло закляття старого схимника, бо знайшовся один польський стрілець, який „запродав чортові душу“ за те, щоб його кулі завжди влучали. І ото він вистрілив в Хорка і тяжко поранив його в груди. Обливаючись кровью, Хорко ще якийсь час стріляв, а далі ліг на землю і попросив води. Ридаючи, як малі діти, зібрались коло його гайдамаки, а він просив їх не кидати зброї до ніг ворогів і не здаватися на панську милость.

На щастя, десь від Радомишля на Кодню прямував ватажок Медвідь, який зайшов панам з потилиці на допомогу своїм. Ролен побачив, що діло його кепське і став відступати... Аж до самої Кодні гнали його гайдамаки, а за ним, як маків цвіт, скрізь на полях валялися шовкові конфедератки.

Під Коднею помер Хорко, який після перемоги спокійно стрінувся з смертю. Поховали його гайдамаки на крутім беризі Тетерева, насипали йому високу могилу, а на могилі поставили камяного хреста, а на хресті написали його останні слова: „Перемагайте ворога смертю, як не можете перемогти силою!“...

Полякали ще трохи коднянських панів, та й розбрелися по світу, бо вже не мали другого такого ватажка, як був завзятий Хорко, вже не було

кому помститись Роленові за його зраду гайдамацькому товариству.

І стоїть той кам'яний хрест ще й досі на високій могилі.

1918 р., м. Київ.

Біла панна.

Над великим селом N., що стояло на високому правому беризі Тетерева, тихо засвітилися вечірні зорі. Блідо-срібний місяць задумливо плив по синьому небі і його срібне проміння дивовижними узорами стлалося по снігових заметах, серед яких притаїлися маленькі хатки. Серед села стояла маленька, стародавня, деревляна церковця, яка, здавалося, берегла спокій села і мріяла мріями різдвяної ночі. Лагідна тиша нагадувала собою міцно натягнуті струни на скрипці, які від першого доткнення лучка мали заграти радісно, зворушливо і урочисто... Тільки де-не-де тиша порушалася випадковим гавканням собаки, який був голодний і не мав теплого кутка.

Инколи, на протоптаних під тинами вузеньких стежечках з'являлися маленькі постаті „хрещеників", що з дитячою клопотливістю розносили по своїх хрещених матирях святу вечерю. Вдосвіта мав зазвонити великий дзвін, вкий скличе до церкви всіх людей, а тоді й почнеться справжня коляда. — Над тетеревське село N. мало свої старі, освячені мину-

лими роками, рідздвяні звичаї. Недавно призначений архиреєм молодий пан-отец Мефтодій був „своєю людиною“ і старався притримуватися старого звичаю.

Отже було так, що в селі починали колядувати лише після першого різдвяного набоженства в церкві. Так воно було з діда й прадіда, так воно лишилося й до наших днів. Хто знає, може сей звичай був і не свій, а польський, бо тут жили й поляки, які мали свого костьола і так саме починали колядувати після першого набоженства, яке називалося „pasterka“. Ся „pasterka“ відбувалася о півночі в стародавньому мурованому костьолі, який стояв за селом над самим Тетеревом, коло руїн давньої польської цітаделі.

Вірні католики радісно спішилися до ясно освітленого свічками костьола, де під урочисті звуки великого органа захоплено співали своїх колядок. Православні теж приходили на сі „пастирки“ і, стоючи осторонь, прислухалися до співу і думали: „Почакайте-но!... От, після всюнощної, ми ще не так заспіваємо“!...

Старий, сивий, гладенько виголений ксьондз, тримаючи на руках гіпсову лялку з розставленими рученятами, поважно обходив весь костьол і давав її цілувати не тільки одним католикам, але й православнім.

Коли в костьолі кінчалася „пастирка“, то в церкві розпочиналася всюнощна, а тоді поляки

йшли до церкви і разом з українцями молилися одному Богові і колядували одних колядок.

На перший день Різдва,—так було завжди,— село аж гуло від славословних звуків колядок; поляки любили ходити з кертепом, а українці із звіздою. Одні і другі славили Христа, одні й другі жили між собою в добрій згоді, бо всі вони, однаково, кохали рідні береги Тетерева і любили своє село.

Правда, були такі часі, що спокій порушався якимсь наглим випадком, але такі випадки більш всього траплялися весною, коли горалися городи і сварилися за межі.—Зімою-ж завжди було тихо, а на Різдво панувала цілковита згода.

* * *

Костьольний органіста, старий Станіслав, був якась не звичайна людина і що року складав нову колядку, яку колядувало все село. Слава про Станіслава лунала далеко за межами села, і одного разу, до нього приїздили якісь пани, які хотіли його забрати до Варшави, але він відмовився їхати і лишився на завжди коло свого органа, щоб і на далі грати костьольні „литанії“ в задушні дні, та складати чудові колядки на Різдво. Люде так призвичаїлися до того, що кождого Різдва в селі лунали звуки нової колядки, то й свята були-б не святами.— Виходило так, що Станіслав був наче додатком до тих споконвічних звичаїв, що жили в сели N.

Де кінчається життя і починається смерть, сього ніхто не знає. Минуло жиє в сучасному, а сучасне в будучому. Старий Станіслав був серединою між минулим і сучасним. З-за молоду він жив в великих роскошах, бував в широких світах, знав багато зла і добра, бо належав до старого панського роду. Казали люди, що десь в Польші він мав свої маєтки, але жив він просто, як живуть всі органісти занедбаних сільських костьолів.—Окрім свого костьольного органа він більш нічого не знав і не хотів знати.

Коли він приїхав в село N., то був ще зовсім молодим і гарним паничем, але роки минали за роками, а разом з ними минала молодість, зникала краса. Чим далі, тим більше старівся Станіслав і останні два роки він з трудом міг вилазити на хори, де стояв орган. Його самотнє життя приходило до свого кінця і ніхто, окрім старого ксьондза, не знав, що саме привело його на костьольну службу.

Ксьондз знав, що Станіслав був колись музикою і що він учився за кордоном, до стрінувся з панною Янкою, яку шалено покохав. Янка була донькою дідича, який колись володів сим селом і руїни замчища якого ще й досі сумують коло костьола.

Станіслав і Янка мали вже побратися, як сталося щось незрозуміле. Перед самим весіллям, до Янки посватався один багатий граф, старий знайомий і добрий друг її батька. Батько спочатку не

знав що робити, а далі вирішив видати Янку заміж за графа. Не дивлячись на те, що Янка не любили його і одверто про се казала, батько її уперто стояв на свому і заборонив Station Станіславові бувати в їх домі.

Але се не так-то легко було зробити, бо Станіслав бував скрізь, де приходилось бувати й родині панни Янки. До того-ж слава Станіслава як визначного музики, починала ясніти серед широких кол громадянства. Батько Янки і граф, що посватався, вирішили виїхати на якийсь час на село, де думали відбути й весілля.

Тоді вони приїхали в село N і стали готуватися до весілля. Після де-якого прибірання, не вважаючи на сльози панни Янки, її повели до святого престолу, щоб звязати руки з не милим чоловіком.

Але сталося так, що весілля перетворилося на похорони. Янка випила страшної отрути і померла на другий день після вінчання. Померла на весільній постелі і в своїй білій весільній одежі була похована коло костьола в родиннім склепі.

Граф не дуже-то плакав і тужив, а постарався кудись виїхати. Разом з ним виїхав і не розумний батько, який вже жалував, що своєю упертістю наробив такого лиха. Його маєток залишився під доглядом управителя, а через де-який час, як помер дидич, було знайдено духовну, по якій панські лани переходили у власність селян, а маєток до костьола.

Тоді-то в село з'явився Станіслав, який зараз-

же зробився костьольним органістом. Люде його полюбили, а ксьондз поважав, бо він був чоловік доброї душі і щирого серця. Часами на переднівку, коли в кого не було куска хліба, а свої богатчики відмовлялися допомогти, — органіста ділився останнім.

Жив він самотою в маленькій хатині коло костьола і йому прислуговувала тільки одна служниця, глуха Марта, яка розказувала:—„Мій пан такий добрий, якого в цілому світі незнайдеш. Щоб там що зробила, а він тільки головою похитає і ніколи навіть не засвариться“...

Все своє життя він доглядав родинний склеп місцевого пана, де спочивали останки дорогої йому Янки. Що-весни він власноручно чистив товсту марьмурову плиту на її могилі, садив безліч квіток ріжномаїтих, а зімою прочищав сніг і посипав жовтим пісочком хід до склепу.

Недивлячись на те, що з часу смерти Янки минуло сорок два роки, Станіслав ні одного дня не забував її могили. Вранці його можна було бачити, як він стояв без шапки і горяче молився коло костьола, де був склеп. Люди сьому не дивувалися і казали: — „За душу білої панни молиться...“

„Ся „біла панна“ був не хто инший, як тогосвітня тінь пани Янки, що кінчила самогубством. Колись, як ще не було тут Станіслава ся біла тінь майже що-ночі сновигала коло костьола і її бачив навіть сам ксьондз. Ніякі закляття, ніякі молитви за

„спасіння її душі нічого не помогали доти, доки з костьольних хорів не залунали урочисто-жалібні органні звуки заупокійної меси, яку відправляв ксьондз з новим органістом. А з того часу більш ніхто ніколи не бачив вже чудної білої тіні. Замість неї вранці і ввечері бачили зігнуту постать Станіслава, що своє життя звязав з мертвими останками Янки. Його душа шукала спільности з її душею, а через те-ж саме така натхненна була його музика і його пісні були такі чудові і сумні

Останніми часами багато говорили що, начеб-то, коли вже кінчалися задушні дні старому органістові з'явилася на хорах „біла панна", яка сказала, що скоро забере його до себе. Сам органіста нічого нікому не казав про се, але чогось посмутнів і зробився тихий, тихий... — Таким він був до самого Різдва.

* * *

Зірочки хитро підморгували одна до другої, а срібний місяць байдуже обмимав їх і задумливо дивився на велике село де через годину мали зазвучати різдвяні пісні. Костьольні дзвони порушили мовчання срібної ночі і в морозному повітрі залунали закликаючі мідні голоси. Вірні католики і щирі православні спішилися до костьола де мали відбутись „pasterki".

Старий органіст вже давно був в костьолі і разом з захристияном налагоджували органні мішки, які в де-яких місцях були попроривані і не давали потрібної кількости повітря дня прагнущих клявиш.

На душі старого органісти було тихо й спокійно, як на поверхні замерзлого озера, на якому відбиваються лагідні промінні місяця.— На поверхні спокійної душі органіста відбивалося сяйво костьольних свічок і, йому здавалося, що в його душу льється світло бетлеємської зорі, яка колись засяла над убогим вертепом, на далекім сході.

Різдво для нього було найбільшим святом, бо воно нагадувало йому про вічну любов Творця, яка істнує в безодні світів і навіває спокій на страдників землі...

На сей раз він склав нову колядку, яку мав проколядувати під час „pasterki". На великім аркуші нотного паперу він списав свій жаль страченого щастя на землі, свою любов до вічного на небі і свою надію на будуче життя в країні нетутешній. З набожністю дивився на сей аркуш паперу захристиян, бо вже відчував радість скоро почути нову колядку.

* * *

Скрізь захрупостів під ногами мерзлий сніжок, і на селі збудився стриманий гомін. Звідусіль спішилися до костьола щоб поклонитися нарожденному Богові.

Коли в костьолі стояла блідо-сиза мла від свічок, кадильного диму та людського духу, старий органіст поклав руки на клявиші і натхненним голосом став співати стародавню різдвяну молитву, що була пролюдією до „pasterek“.

Під звуки органу і натхений спів органісти, чулися латинські виклики старого ксьондза, який в білих ризах стояв коло престола і радісно служив святу службу перед Божим номовлятком. Поруч престола було зроблено яслі, де на пахучому сіні лежала добре знайома парахвіянам гіпсова лялька з роставленими рученятами, яка мала собою уявляти нарожденного Христа.

Коли скінчилася служба „пастиркам“, то ксьондз вийняв з ясел гіпсову ляльку і затягнув відомої всім колядки.

Весь костьол задвижав від радісних звуків пісні, яку заспівали парахвіяне. В цій колядці розповідалося, про ту велику радість, яка прийшла в душі людей через нарождення Христа і як маленький Бетлеєм став свідком великого чуда, що сталося на землі. Прості лиця людей сяли щастям і в звичайні слова колядки вкладали стільки чуття, стільки любови...

Але ось старий ксьондз, як і в минулі роки поважно зійшов від престола і став обходити ксстьол. На зміну простої колядки, з'явилось щось нове... Нове, святе, велике і безмежне розгорнулось в кость-

ольних мурах. Ксьондз зупинився на однім місці, а парахвіяне вклякнули... Говорив орган...

Славословно-урочистий спів нової колядки залунав на хорах і, здається, що все навколо заспівало. Співали старі мури, співали свічки, співав кадильний дим і співала вся земля, пригнічена горем і стражданням. Органіста і орган перетворилися в одну істоту і ся істота неземним голосом сповіщала:

„Води в морі вигравають
В небі ангели співають,—
Слава Богу вишнему!“.

Вражені православні вклякнули разом з католиками і напружено слухами всезростаючий гураган звуків Здавалося, що ц лий сонм небесних мешканців зійшов на землю і вітав над костьолом. Маленькі, ніжні діcканти захоплено щось розповідали альтам, а ті в свою чергу передавали, се тенорам та басам, і всі разом спішилися щось сказати в вихорі звуків.

Захоплення змінилося поважним ритмом надсолоди і задоволення, але надбігла нова хвиля звуків трівоги і прагнення.. Органні струни дзвеніли, труби трубили закликаючи-розпачливо і, чутко було як стали тремтіли костьольні стіни, як здвигалася земля... Ксьондз і парахвіяне закаменіли на своїх місцях. Вони несвідомо відчули, що починається кінець того,

що вже давно мало статися... Вони відчули, що вони ніщо в порівнанні з тим, що зараз, з'єднавшись з органом, так запанувало над ними.

Дивна музика перетворилася в безмірну тугу, з якої виривавсь могутній протест болю. Станиславова душа з'явилась перед ними. Ось він, що зрікся блискучої людської слави; ось він, що тужить за коханою Янкою; ось він, що офірував себе самотности і забуттю; ось він, що весь вік на крилах звуків летів до вічного неба!.. Се був великий він, якого вони досі не знала ще.

Люде не могли далі стримати свого чуття. В кождого з них було серце, яке мало Бога. І ось те серце заговорило і заставило їх припасти чолом до холодної підлоги і молитися, молитися, молитися...

І коли щось метушливо — буряне повійнуло над їх головами гармонія славословних звуків потонула в хаосі реготу й плачу...

Струни задзвучали від нестримно-гострого болю, труби крикнули жахом останнього і дика дізгармонія занепокоєно замаяла крильми останнього моменту.

Всі почули, що сталося щось останнє .. Схопилися на ноги і занепокоєно слухали як рвалися струни і лопались труби того органу, який грав ще їх батькам та дідам... Ксьондз прокинувся і закричав:— „Скоріше на хори!.. Скоріше!., скоріше!.. Він збожеволів!.. Хтось кинувся на східці, щоб вилізти на хори, але

на зустріч йому з хорів злізав переляканий, з блідним лицем захристиян. З хвилину він стояв і не міг вимовити слова, а далі тихо тихо промовив: „Там біла панна!“...

Містичний жах обгорнув серця і душі сих простих людей і вони залякано тиснулися один до другого в той час, як ксьондз рішучим кроком йшов на хори. Слідом за ним, пішло ще двоє-троє людей.

Весь костьол, затаївши духа, прислухався до того, що робилося на хорах.

Внизу було чутно, як інколи ще бренькає якась струна і як зітхає маленька трубка... костьол мовчки чекав на поворот ксьондза і в своїм чеканні був схожий за безмовну могилу...

Пройшло з півгодини; на схіцях з'явився ксьондз, який тримав в руках великий аркуш паперу з новою і останньою колядкою, що написав для сього Різдва старий органіста—Станіслав. За ксьондзом йшли два чоловіки, які несли на руках мертвого органіста.

Смерть улюбленого органіста зробила велике враження і викликала надзвичайне зацікавлення. Всі стали тиснутися вперед, бо кождому хотілося побачити „який-то він мертвий?...“ А тим часом захристиян прийшов до себе і розповідав: — „як заспівав він нової коляди, то лице його

стало таким чудним, наче в якогось святого... Таке ласкаве і привітне було... В очах з'явилися сльозинки блискучі і сяючі. Але, несподівано, в повітрі, над органом, просто перед ним з'явилася якась біла панна... Боже мій! Як тілько вона з'явилась перед ним, то він так і затремтів весь. Його руки самі собою стали грати щось таке, що аж страшно було слухати... Потім та біла панна чогось схилилася над ним і він упав мертвим... Панна зникла кудись, а орган став сам грати і розриватися на части!..

Люди слухали, що розповідав захристиян, а потім підходили до мертвого органіста, зазирали в його спокійне гладенько виголене, з білими вусами усміхлице і мовчки виходили з костьолу...

* * *

Тиша ночі будилася помірними ударами великого дзвону.—В церкві дзвонили на всюнощну. — Надтетеревське село починало колядувати.

1918 р., м. Київ.

Краснопільські привиди.

Старий, дуже старий панський палац в Краснопіллі. Ніхто навіть з старих людей не пам'ятає, коли і хто його збудував. Але будував його хтось дуже мудрий: три поверхи з красно-розмальованими стінами і страшно глибокі льохи під ним. Кажуть, що в тих льохах ще ніхто ні разу не бував, хоч там грошей і вина Бог-зна скільки ще від Любомирського залишилося. Від одного пана-до другого, і так з віку вік переходив сей палац, заким не перейшов до якогось Мазараки, який мало-що й жив в ньому, а через тей палац стояв якоюсь стр шною пусткою. Один тільки старий Ян, що був сторожем ще до Мазараки, ніяк не міг покинути стараго панськаго гнізда і пильно доглядав його. Багато було таких, що цікавилися палацовими льохами, але ще й до сього часу не знайшлося такого сміливого, щоб пішов в ті льохи шукати дорогих скарбів, як казали старі люде, то сі льохи тягнулися далеко під землею і досягали аж до середини Краснопілля і кінчалися під стародавньою церквою, яка була збудована ще тоді, як не було

й самого палацу, а вся місцевість, де зараз стоїть Краснопіль, шуміла дикіми лісами та була багата всякою звіриною і убога людністю.

Перекази стародавні кажуть, що за річкою Кобиллям колись було велике грецьке місто Тіполь, на яке напали татари і знищили його враз з мешканцями. Де-кому з них пощастило вибратися на другий бік річки і сховатися в лісах, де згодом з'явилося село її була збудована отся церква. Село жило собі вільним не від кого незалежним життям, але згодом з'явились сюди пани, а тоді був збудований і сей палаць.

Окрім таємничих льохів, в йому ще було багато всякого дива: темні кімнати з людськими кістяками, великі ясні кімнати, на стінах яких висіло багато патретів всяких особ в дорогих жупанах, в кереях, в гетьманських шапках, з мечами і булавами в руках, на горищі лежали і тліли стародавні „чорні книги"... Страшний був сей палац, бо ксьонзи його „прокляли" скоро після того, як гайдамаки тут зарізали вельможнаго пана Ескерко і його жінку. А як розказують, то сталось се за часів Коліївщини, коли на Україні було людям тяжко жити. Тоді всякий терпець увірвався і скрізь в народі настав непокій і велика смута. Пани жорстоко поводилися і тяжко карали кожного, хто насмілявся повстати проти їх сваволі. Тоді по всій Волині пролунав голос прокривджених і люде стали втікати в ліси, де в потайних місцях збіралися в гайдамацькі гульбища. Тяжко було і краснопільцям

терпіти знущання свого пана Ескерко, але ніхто з них не хотів втікати в ліси, а так ждали, що прийдуть гайдамаки і визволять з неволі. Ждали і ждали, а гайдамаки не приходили.

Але, одного разу в церкві старий пан-отець сказав казання: „Снився мені, мої діточки, сон дуже дивний... З'явилася мені свята Марія Єгипетська, одягнута в нашу просту сіру свиту з мережками на ковнірі, в гетьманській шапці з камнями-самоцвітами і з ножем за поясом. Подивилась на мене так сумно, що в мене аж серце стислося від болю. Подивилась подивилася, зітхнула важко і сказала: „Скажи старче сивий, своїм дітям вірним, нехай вони визволяються з неволі, а я їм допоможу і в пригоді стану перед Богом. Нехай візьмуть мій образ і перед ним ножі посвятять...“

Заворушилися люде і десь в них сміливість взялася. Багато людей зараз-же подалося в ліси на гульбища, щоб там приєднатися до гайдамаків, а багато стало вдома готуватися. Намалював маляр образ святої Марії Єгипетської, а коваль накував і виточив багато ножів. Люде стали ждати того часу, як ударить гвалтовий дзвін і почнеться... Але минуло багато часу, але гвалтовий дзвін не дзвонив. Люде чекали що приїде посланець з гульбища і тричі вдарить у великого дзвона, а тоді затрубить якась труба в лісі і почнеться... Ждали так, що й в ночі навіть не спали...

* *
*

Була тиха літня ніч і накрапав дрібненький дощик. Потомлені тяжкою працею люде ніяк не могли сподіватись чогось надзвичайного в таку хмурну ніч, а через те всі спали. Коли о саму північ, несподівано, вдарив гвалтом великий дзвін на старій дзвіниці і затрубила труба в лісі. — Йшли гайдамаки з гульбища і скликали людей на поміч, але люде спали...

Прийшли гайдамаки і вломилися в панський двір. Пан Ескенко гуляв з своїми сусідами—панами і не думав спати. Довго змагалися паньскі слуги з підпанків, бо добре знали, що помилування не буде, але потім подалися і скорилися. Коли гайдамаки добралися аж до самого палацу, так багато панів встигло десь поховатися, а тільки Ескерко з своєю жінкою не зьумів заховатись добре, бо вона ще була молода, а через те й не схотіла лізти в грубу, де було багато сажі. Знайшли їх обох під престолом палацового костьола і тут-же жорстко розправились з ними за ті всі кривди, які вони чинили народові. Кажуть, що з пана живцем здерли шкуру, а пані відрізали голову. Але, як тільки її голова покотилася вбік від тіла, біля престола з'явився якийсь чорний ксьонз з книгою в руках і сказав: „Будьте прокляті на двісті літ!.. Будьте сонні, глухі й сліпі на стільки, щоб ви ніколи не бачили, не знали й не чули своєї волі...“ Взяли гайдамаки ксьонза і, вчепивши йому

на шию важкого дубового стола, вивели з палацу і втопили в річці Кобилі.

Майже що до самого ранку гуляли гайдамаки. З глубокого льоху подоставали собі срібла та золота, порозбивали зарослі зеленим мохом старі бочки з міцним литвинським медом і пили-гуляли... Багато з них вже й здорово підгуляло, так що забули на село йти та людей будити. „Байдуже,—казали вони,—раз перемогли, так вже немає чого боятися переможеного"... Але воно сталося зовсім инакше. Ще люде спали на селі, а тільки де-хто встав. щоб на панщину йти, як в село приїхали гузари графа Замойського. Як тільки вони приїхали, так перше всього з чотирьох боків запалили село, а потім стали катувати людей.

Схопилися люде за свої ножї, але спогадали, що вони несвячені, тай руки опустилися. Нічого було робить їм без гвалтового дзвона. Задзвонили якось, але не було вже коли святити ножі, бо гузари примусили скоритися. А в самім плацу ще довго змагалися гайдамаки, а потім побачили свою лиху годину, що вже все пропало, взяли тай поховалися в льохи. Гузари п'яних гайдамаків порубали і поскидали в потайні темні кімнати, а льохи позамикали на вісім замків і поставили свою варту над ними.

Старого пан-отця повісили на дзвіниці біля великого дзвона, в якого дзвонено на гвалт. Йдучи на смерть і прощаючись з своїми людьми, пан-отець

сказав: „Проспали свою волю тоді, як вже не можна було проспати. З цього часу вас будуть непокоїти привиди, щоб ви не проспали в друге“...

Люде, кажуть, дуже плакали і клялися не проспати.

* * *

Багато літ минуло з того часу, але між людьми жиють перекази про се страшне діло. Ще й до останніх часів говорили, що як тільки в селі має бути пожежа, або так якесь велике нещастя, то в панськім саду о півночі блукає безголовна біла жінка і в своїх руках тримає свою розпатлану голову з зеленими, мертвими, непорушними очами і, коли хто побачить її, то скоро з ним обов'язково станеться якесь страшне нещастя.

А через те старі люде ще й до цього часу бояться вночі йти через панський сад, а як куди треба йти по якійсь необхідній справі, то далеко обходять боком, надаючи круга.

Дід Семен Лічман, який був паламарем в старій церкві, розсказував, що як мала вийти воля і скасуватися панщина, то під церквою він бачив якогось святого, який стояв на колінах і молився на схід сонця. Як він догадувався, так то, певне, що був той пан-отець якого замучили вороги за волю.

Потім, як мала розпочатися війна, то в селі аж четверо людей бачило білу пані. Один з них, молодий парубок, який ніколи нічого небоявся, роз-

сказуючи про свою зустріч з білою панією, казав так:“ Неможу тут бути... Колиб вже куди подітися так, щоб і сліду після мене не знайшли!“— Як почалася війна, то його забрали до війська і він не вернувся назад.

Перед революцією церковний сторож, Левко, бачив в старій дзвіниці таку святу, „яка на старому образі намальована, що в бабнику *) стоїть. Вона стояла як жива, а від неї било сяйво святе“...

Перед тим, як з фронту мали прийти московські люде, знов хтось бачив білу пані, але вона вже була з головою. Люде вірили і не вірили, але ждали чогось недоброго. Скоро те недобре сталося. В село прийшли московські люде і отаборились в палаці. В селі настав непокій великий; стрілянина з рушниць лунала вдень і вночі; чотири найкращих господарі було розстріляно за те, що вони не хотіли коритись московськім людям.

Одного дня московські люде сказали, що треба знищити панське гніздо. Тих, що були проти сього, купали в ополонці і мокрих прив‘язували до високих старих ялин, що росли коло палацу. Коли вже не було кому противитись знищенню панського гнізда, тоді московські люде з піснями стали громити старий палац. Виносили на двір і тут-же ділили по між собою аксамитові канапи, дубові столи, з червоного дарева шафи і дорогоцінні криштальні дзеркала. Порценальовий посуд викидали просто за вікна і топтали ногами,

*) „Бабником“ називають притвор. *Автор.*

щоб „ніякого й сліду не лишилось з витребеньків“. Де хто, що бажав досягти великої мудрости, забрався аж до „чорних книг“ і вибрав собі найкращу з них... Коли вже все було поділено, тоді на двір витягли старе фортепіяно і, поставивши його на снігу, стали шукати „справжнього музику“... Музика скоро знайшовся і втяв такого козачка, що все село тільки в боки ззялося. Стали пити і гуляти, як ще ніхто так не гуляв. Все село танцювало, а разом з ним танцювали і московські люде. Над вечір, коли чогось стало сумно, вирішили запалити палац, щоб веселійше стало...

Три дні палав в огні старий палац, а на четвертий день від нього залишилися одні чорні, страшні, теплі руїни. Старі люде журно хитали головами і казали: „Ой, не чекайте тепер добра від білої пані!... Се так не минеться“... Скоро зникли кудись московські люде, а разом з ними зникла і мужицька радість. В селі стояли сумні палацові руїни і запанувала туга страшна.

Залишилось тільки одно ціле і непорушне — образ святої Марії Єгипетської, який ще й зараз стоїть на старому місці. До нього то й моляться тепер старі люде, перед ним то й світять свої тоненькі воскові свічечки, бо „хоч то образ і дуже старий, але він вічний“... Невідомо, чи згоріли разом з віковим палацом привиди вічности, чи вони й ще колись з'являться?..

1918 р., 20 травня. Краснопіль, на Волині.

ЗМІСТ:

Клим Поліщук:

ВИЙШЛИ:

ДАЛЕКІ ЗОРІ, нариси й оповідання, книжка перша. Житомир, 1914 р., В-во „Стерні". Ціна 25 коп.

СПІВИ В ПОЛЯХ, поезії. Валк (Лифляндський), 1917 р., В-во „Український Голос". Ціна 45 коп.

СЕРЕД МОГИЛ І РУЇН, нариси й оповідання з часів війни 1917-18 р., Київ, 1918 р., В-во „Серп і Молот". Ціна 4 карб.,

ПОЕЗІЇ, книжка перша. Київ, 1919 р., Накладом М. Гуцало. Ціна 5 карб.,

ТІНІ МИНУЛОГО, волинські легенди, книжка перша Київ, 1919 р., В-во „Сяйво".

ЦІНА 8 ГРИВЕНЬ.

ГОЛОВНИЙ СКЛАД ВИДАНЬ
ГУРТОВА КОМОРА Т-ВА „ЧАС"
:: ВОЛОДИМИРСЬКА 42. ::

